

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER:

Fil. lic. *Brita Egardt*, Lund: Svenskarna och svampmaten 33

Fil. lic. *Harald Wideen*, Göteborg: Gravhus och benhus 45

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

Häradshövding *Nils Edling*, Uppsala: Tingsställen i Vendel under 1700- och 1800-talen .. 51

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

Ett genmäle till Olof Hasslöf av fil. dr *Johan Pettersson*, Västerås 54

Replik till Johan Petterssons genmäle av docent *Olof Hasslöf*, Stockholm 56

Erik Laid: Säden torkar. Sadesuppsättningar i Sverige 1850—1900. En etnologisk undersök-

ning. Etnologiska källskrifter 5. Anmäld av docent *John Granlund*, Stockholm 57

Roger Wadström: Svenska kvarntermer. Studier över kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter med särskild hänsyn till de västsvenska jämte kortfattad framställning av de svenska kvarntyperna och deras utveckling. Anmäld av dr. phil. *Axel Steenberg*, Köpenhamn 60

Helmer Tegengren: En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria. Anmäld av fil. dr *Gösta Berg*, Stockholm 62

Johan Brunsmann: Køge huskors. Med indledning og noter ved Anders Bæksted (Danmarks folkeminder 61). Anmäld av professor *K. Rob. V. Vikman*, Åbo 63

RIG . ÅRGÅNG 37 . HÄFTE 2 1954

Föreningen för svensk kulturb historia

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*
Sekreterare: intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*
Skattmästare: direktören *Sten Westerberg*

R E D A K T I O N :

Förste intendenten, fil. dr *Gösta Berg*, intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*,
professorn, fil. dr *Sigfrid Svensson*

Ansvarig utgivare: intendenten, fil. dr *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00 (fru M. Ardell)

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Svenskarna och svampmaten

Av Brita Egardt

Vår smak är — åtminstone vad den för vissa områden allmängiltiga smaken beträffar — en sedvänja som i likhet med övriga sådana är utsatt för påverkan och förändringar av skilda slag. Man kan t. ex. få se hur inställningen till ett födoämne, från att ha varit direkt negativ inom ett visst område, under tidernas lopp mer och mer förändras mot en positiv sådan. Hur detta sker och vilka faktorer som medverka till en sådan förändring skall i det följande försöka påvisas.

I fråga om svampen bevittna vi just nu här i Sverige den sista fasen i en sådan smakförändring och ha alltså ett utmärkt tillfälle att få goda upplysningar om hur förändringen skett: varifrån impulserna kommit, vilka som varit nyhetsförmedlare och i vad mån någon social skillnad kan spåras i avseende på inställningen i fråga.

Keyland skriver 1919: "Allmogens motvilja och likgiltighet för svampen som näringsmedel synes ej den bittraste nöd hava kunnat övervinna. Gräs och löv, sågspån och jord, snart sagt allt möjligt, kunde den gamle svenske bonden äta, blott icke svamp: förr svalt han ihjäl. Åt-

minstone föreligger ännu ej såvitt förf. har sig bekant något belägg, som bevisar motsatsen."¹ Svar på frågelistor utsända från Folklivsarkivet i Lund 1950² bekräfta helt vad Keyland säger om svamp för södra Sverige och en genomgång av svaren på Nordiska museets frågelista "Matheredning och måltidsseder" visar, att förhållandet varit likartat i landet i övrigt. Men detta gäller endast fram till 1900-talet. Sedan sker efter hand en uppmjukning, och allmogens avståndstagande från svamp som föda kan inte längre betecknas som absolut. Följande uppteckningar, gjorda åren 1950—51, belysa inställningen under detta århundrade.

"På 1900-talet började man på landsbygden att tillaga svamp, men det var endast kantareller som man tillvaratog" (LUF 11721:1, Småland). "Och än är det många bönder som aldrig använder svamp som mat, och ej heller smakar rätten om de bliva bjudna därpå, om de vet att det är svamp i den" (LUF 11612:2, Skåne). "Svamp ansågs förr vara komat och användes inte ens nu av landsbygdens folk" (LUF 11437:2, Småland). "För

¹ Keyland, Nils, Svensk allmogekost. Stockholm 1919, s. 133.

² LUF 72 (Växter i hushåll, läkekonst och magi). LUF 74 (Födoämnen och fördomar).

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till professor Sigfrid Svensson på 50-årsdagen 1 juni 1951.

en 20 år sedan var det ingen här i orten som åt svamp, men på senare tiden har den kommit till användning i matlagning, särskilt kantareller som är lätta att skilja från de giftiga svamparna. Även 'kossvamp', Karl Johans svamp, användes något" (LUF 11435:2, Halland).

Den avoga inställning som ibland kommer till synes gentemot svampmat även i dessa nutida uppteckningar gäller emellertid endast landsbygdens befolkning och framför allt då bönder av en äldre generation. Att den inte delas av stadernas invånare vet man väl — det vittnar bland annat det stora intresset för de nu för tiden årligen återkommande svampexkursionerna om. Denna motsättning mellan stad och landsbygd är landsbygdens invånare även fullt medvetna om. Den poängteras genomgående av meddelarna.

"För de äldre står i allmänhet fast att 'padehatta' bara är mat för köpstafolk, därför det anses för fint och för dem smakar den om de någon gång kan förstå att smaka därpå, bara 'klud' (= disktrasa)" (LUF 11684:1, Skåne). "Svamp som föda har ännu inte vunnit insteg i den enklare befolkningens matsedel, de finnas som anse den för intet värd 'något för kypstafolk som äter vad som helst när det är nytt och modernt'" (LUF 11433:12, Skåne).

Att använda svamp som föda har tydligen slagit igenom i samhällen och städer under 1900-talet. Även om många ute i bygderna fortfarande hysa aversion mot svamprätter, så kommer denna motvilja säkerligen att vara helt försvunnen hos nästa generation. Stadsvanan att äta svamp kommer att accepteras av landsbygden — det visar utvecklingen redan nu. Man kan emellertid konstatera att stads-

befolkningen i detta fall verkat och verkar som nyhetsspridare. Men det är inte frågan om någon gammal för städerna speciell sedvänja. Det var först under 1800-talets sista årtionden i vissa fall, och en bit in på 1900-talet i många fall, som städernas befolkning mera allmänt började äta svamp. De ha endast varit mera mottagliga för en från annat håll kommande påverkan än landsbygdens folk.

För de högre stånden ha matvanorna inte varit nationella och traditionsbundna på samma sätt som inom de övriga samhällsklasserna. De ha genom tidig och direkt kontakt med utlandet och utläningar tillägnat sig en internationell smak: internationell i betydelse av vad som brukades i "la haute monde". Svamp ha de fått smak för särskilt genom det franska köket. De importerade också svamp från utlandet på 1800-talet utan tanke på att i stället använda de svampar som kanske växte på deras egna marker. Champinjonerna synes inte heller ha varit alldeles okända som föda i Sverige redan så tidigt som vid 1600-talets slut, men det var antagligen blott för ett fåtal och i ringa kvantiteter.³

Det hade säkerligen inte blivit tal om någon spridning av denna matsedvänja från de högre stånden till de övriga samhällsklasserna om inte en annan faktor kommit att medverka, nämligen den svamppropaganda som bedrevs speciellt under 1800-talets senare del. Föregångsmannen synes ha varit den kände mykologen, professorn i botanik och praktisk ekonomi vid Uppsala universitet, Elias Fries, vars 1836 utgivna svampbok har tagits till förebild för senare propaganda-

³ SAOB, art. Champinjon 1, (C. sp. 104).

broschyrer och även ofta citeras i dessa.⁴ Redan tidigare har svampen visserligen här i Sverige framhållits som matnyttig i böcker avsedda för menige man, så t. ex. av Retzius, som 1806 i sin *Flora oeconomica* beskriver hur de olika sorterna kunna användas i hushållet.⁵ Någon direkt propaganda är det dock inte fråga om. Vi se emellertid, att intresset för inhemsk svamp redan då var väckt, och måhända nyttjades en del arter av de högre samhällsklasserna.⁶

I samband med naturvetenskapernas uppsving under 1700-talet vaknade det vetenskapliga intresset även för svamparna. Kunskaperna om dessa hade förut varit ytterst ringa och deras beståndsdelar och uppkomst hade förklarats på de mest fantastiska sätt.⁷ I och med att naturvetarna nu började undersöka svamparna, kommo de även in på frågan om vilka som voro giftiga och vilka som voro ätliga. Så utförde Paulet i Frankrike i slutet av 1700-talet en stor mängd försök, företrädesvis på djur, för att utröna olika svampars inverkan på organismen. Andra mykologer framlade sina erfarenheter grundade på kännedom om vilka svampar som de visste nyttjades till föda i skilda trakter.⁸ På grundval av sådana forsk-

ningar kan Fries 1836 framlägga många exempel på hur svampen hos andra folk har kommit till användning i matlagningen. Han stannar emellertid inte vid blotta konstateranden — han var inte professor i praktisk ekonomi för ingenting — utan skriver: "De [svampar] som hos oss användas på bättre bord köpas vanligen dyrt betalde utifrån, ehuru de hos oss finnas växande i större mängd än i de länder, hvarifrån de hämtas. Derföre hafva vi ansett en kort underrättelse derom icke vara utan allt ändamål, äfven som icke utan vigt att fästa uppmärksamheten på den oberäkneligt stora quantitet, af rikare nationer för viktiga ansedde, näringsmedel, som hos oss årligen utan all användning går förlorad. De kunna icke hänföras under den s. k. klassen af nödbrödsämnen: (Ekonomiens syfte är mindre att afhjelpa nöd, än att förekomma brist) då de i af naturen rikare länder föredragas [framför] flera af våra vanliga födoämnen. Smak och tycken äro likväl det, som hos en hel nation, uppvuxen i fördom emot en sak, svårigen förändras och derföre hysa vi föga hopp, att i vårt land lyckas införa en sådan anti-national matordning — — —. Skulle nationen finna sig vid svampspis, så kunna vi försäkra att i synnerhet i våra bergiga skogstrakter finnas af ätliga arter så rikt förråd, att man deraf skulle kunna erhålla tillräckeligt till föda en god del af året för samtliga dess individer."⁹ Dessa ekonomiska synpunkter på svamparna skulle väl knappast ha kunnat nå en vidare publik, då de ingingo i en samling akademiska avhandlingar, men själva idén att söka förmå det svenska folket att äta svamp togs upp av andra och

⁴ Fries, Elias, Anteckningar öfver de i Sverige växande ätliga svampar. Upsala 1836.

⁵ Retzius, A. J., Försök til en Flora oeconomica Sueciae eller svenska växters nytta och skada i hushållningen. Första delen. Lund 1806.

⁶ Troligt är dock, att Retzius ibland gjort direkta avskrifter ur utländska svampböcker.

⁷ För exemplifiering se t. ex. Nathorst-Windahl, T., Storsvampar i Bohuslän (Bohuslän, landskapet vid västerhavet, red. av C. T. Holmström m. fl., Stockholm 1945, s. 333).

⁸ Persoon, C. H., Abhandlung über die essbaren Schwämme. Aus dem französischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen begleitet von I. H. Dierbach. Heidelberg 1822, s. III ff.; Fries, E., a. a., s. 21 ff.

⁹ Fries, E., a. a., s. 4 f.

framlades i lättillgängliga små broschyrer.¹⁰

Den svenska svamppropagandan bör emellertid även ses mot bakgrunden av vissa filantropiska och nationalekonomiskt betonade strömningar, som voro typiska för slutet av 1700-talet och hela 1800-talet. Upprepade svåra nödår hade till följd en inventering av tillgängliga men outnyttjade födoämnen. Man var inte längre passiv i förhållande till främmande kulturinflytande med avseende på födan utan sökte direkt omplantera andra länders bruk i hemlandet, om resurser därtill funnos. Det var alltså inte blott en fråga om de högre ståndens matvanor, som ju sedan länge låtit sig påverkas av utländska seder, utan det gällde nu allmogens mat. Det hade redan tidigare bedrivits propaganda för ett nytt födoämne, nämligen potatisen, och det revolutionerande resultat som då vunnits eggade måhända även till nya försök. I 1800-talets födoämnespropaganda dominerar hos oss hästkött, svamp och som nödbrodsämne lavar. Den nationalekonomiska vinst, som ätandet av dessa födoämnen skulle föra med sig, uträknas och angives i broschyrerna. Om svampen skriver Smitt 1863: "Betänka vi att uti somliga länder en stor

del af folket vissa tider nästan uteslutande lefver af svampar, samt att vårt land derpå har större öfverflöd än nästan alla andra kan man med visshet beräkna vår nationalförlust, genom uraktlåtenhet att begagna dem, till flera millioner riksdaler årligen."¹¹

Propagandörerna rikta sig framför allt till folkbildarna, lärare och präster, samt till vissa ståndspersoner: "Då jag haft tillfälle att besöka länder, hvarest man med begärlighet begagnar svampar till föda, har jag med beklagande sett likgiltigheten här hemma i detta fall———. För detta ändamåls vinnande ämnar jag dessutom gratis utdela 600 exemplar till skollärarseminarier, folkskolor och hushållningssällskaper."¹² 1800-talets store hästköttspropagandör, K. J. Ekeblad, som även försökt förmå det svenska folket att äta svamp, skriver: "Då i våra bergiga skogstrakter, der våra till föda allmänna odlade wexter ofta slå felt, öfverflödigare tillgång på swampar än på slättlandet förekommer, anse wi oss berättigade att uppmana de landthushållare och ledamöter af presterskapet som besitta noggrann, wetenskaplig kännedom om de ätliga swamparne och som kunna utan fara för misstag wäl skilja dem från de giftige, att de nästa wår, då swamparne börja framkomma, wille hwar i sin ort göra insamlingar af ätliga swampar och anrätta dem till föda, samt wid slotteröhl, midsommarkalaser och andra högtidligheter som de tillställa för sina tjenare och underhafwande, låta swampar utgöra en del af trakteringen: och wi tro att detta är det enda tillförlitliga sättet att krossa den fördom, som hittills afhållit våra

¹⁰ Av sådana kunna från 1800-talet nämnas följande: Andersson, N. J., *Våra bästa matsvampar eller kortfattad anvisning till de i vårt land förekommande mest matnyttiga svamparnes igenkännande och användning*. Stockholm 1867; Strömbom, N. G., *Sveriges förnämsta ätliga och giftiga svampar*. Stockholm 1886; Genetz, A. Th., *Finlands allmänaste matsvampar* (Folkupplysningssällskapets skrifter LXXIII). Helsingfors 1893; Smitt, J. W., *Skandinavien's förnämsta ätliga och giftiga svampar*. Populär framställning utgifven som förklaring öfver en större färgtryckt planche. Stockholm 1863; Ekeblad, C. J., *Hjelp i nöden*. Stockholm 1846; H[isinger], E. [V. E.], *Kalle Skog, svamphuggare eller anvisning till de matnyttiga svamparnes igenkännande och användande*. Åbo 1862.

¹¹ Smitt, a. a., s. 5.

¹² Smitt, a. a., s. 1.

landsmän från användandet af svampar som ett sunt och födande näringsmedel.”¹³ Födopropaganda av här anført slag har helt naturligt intensifierats under svåra nödår. 1868 var ett sådant nödår och man ser då hur myndigheterna tagit hand om propagandan för vissa födoämnen. Så kan man i landshövdingarnas femårsberättelser läsa, hur t. ex. i Kopparbergs län länsagronomen företagit resor till de för frostsador mest utsatta socknarna och där meddelat undervisning i brödbakning av lavar samt utdelat broschyrer om lavars användning till föda.¹⁴ I Jämtland har man på liknande sätt sökt övervinna fördomen mot hästkött och svamp. Om svampen läses följande: ”Till spridande af kännedom af våra matnyttiga svamparter och deras användning hafva dels med bidrag af landstinget undervisare varit till flere trakter inom länet utsända och dels skrifter i detta ämne blifvit kringsspridda.”¹⁵

Något större intryck tycks svamppropagandan inte ha gjort på allmogen — för vilken den egentligen var avsedd — åtminstone om man får döma av vad som lever kvar i minnet av densamma i nutiden. De flesta meddelarna säger, att någon svamppropaganda inte förekommit förrän på senaste tiden. Blott ett fåtal talar om undervisning i folkskolan¹⁶ och

av från hushållningssällskapen utsända kringresande undervisare på 1800-talet.

Men propagandan har otvivelaktigt ändå haft en viss verkan. Den har nämligen haft till följd, att de kategorier, som i broschyrerna utpekats som lämpliga undervisare för allmogen, ha börjat intressera sig för svampen som födoämne. Svamp kallas också i många uppteckningar för ”herrska-smat”. Men när allmogen talar om ”herrska-smat” så är det inte med avundsjuka utan med ett visst nedlåtande förakt, något som framgår t. ex. av följande uppteckning från Värmland: ”Nå min kära Karl, sa patron, en hästlort stekt i smör — skulle inte då smaka då för en svulten bonne!? Kalle vände allt på tobaksbussen i munnen ett tag, medan han tänkte, men så högg han av den frågande med denna satiriska genskjutning: Ja se då vet då int ja, för tåkk ha ja allri ät, men fin hässkappmat lär då vär! (1850). — Stugornas folk hade då alltid för sig att herrskap äto allsköns skräp, som en simpel människa rentav inte orkade svälja ner” (Nordiska museets etnologiska undersökning 3377:617, Värmland). Som sådan herrska-smat är det som svampen betraktas av allmogen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Även en annan kategori har visat större mottaglighet än allmogen för denna matnyhet, som det bedrivits sådan propaganda för — nämligen stadsbefolkningen i gemen. Av Patriotiska sällskapet anordnades 1873 den första svenska svampexkursionen i Stockholmstrakten, och samtidigt anordnades en svamputställning i Lantbruksakademiens museum. Ännu en utställning kom till stånd 1879, och i samband med denna gavs på Frimurarordens restaurang en supé, där

¹³ Ekeblad, a. a., s. 21 f.

¹⁴ Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1866—1870: Kopparbergs län.

¹⁵ Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1866—1870: Jämtlands län.

¹⁶ På 1890-talet sökte man lära skolbarnen att svamp kunde användas till föda. I Folkskolans läsebok, Stockholm 1899, s. 293 f., propageras sålunda för svamp under rubriken ”De ätliga svamparna, efter E. Fries m. fl.”.

allehanda svamprätter serverades.¹⁷ Anordnandet av specialsupéer är ett typiskt drag för födomedelspropaganda av denna art och kan påvisas för både potatis och hästköttspropagandan fr. o. m. 1700-talet. Redan på 1880-talet fanns i Stockholm en förening som kallade sig "Stockholms svampvänner", och i slutet av 1800-talet plockar allmogen svamp till försäljning i städerna. Från Gullabo i Småland berättas t. ex. att man aldrig tog vara på svamp till mat för egen räkning, men att murklor eller måttler som de kallades plockades och torkades för att sedan säljas till staden (LUF 11611:1—2).

Allmogen står alltså vid denna tid i fråga om svampmat i opposition dels mot "herrska" och dels mot "köpstafolk". De högre stånden ha ätit svamp på 1700-talet eller ännu tidigare, influerade av utländskt kosthåll. Vissa kategorier av medelklassen har under 1800-talet påverkats av svamppropaganda, och i slutet av detta århundrade vinner seden också större spridning hos stadsbefolkningen över huvud taget. Landsbygdens folk har emellertid ända till in på 1900-talet låtit svampen stå orörd för egen del, och det trots att den just för dem varit mest lättåtkomlig. Att även de nu börjat uppskatta detta födoämne beror inte direkt på propagandan utan på personlig kontakt med de kategorier, som redan nyttjat svamp i hushållet. Denna kontakt är i sin tur huvudsakligen en följd av den sociala nivellering som skett mellan landsbygd och stad.

*

Varför har den svenska allmogen förr i tiden hyst sådan motvilja mot att äta

¹⁷ Cortin, Bengt, I svamptider. Folkskollärarnas tidning nr 36 (1953), s. 24.

svamp att de inte ens velat använda den till föda i nödtider? Av uppteckningarna att döma skulle orsaken vara, att man inte kunnat skilja de ätliga svamparna från de giftiga och inte heller visste hur svampen skulle tillagas. Men detta kan knappast hålla streck vid tanke på att det inte vållat några svårigheter att särskilja olika slag av svampar som man på annat sätt dragit nytta av, t. ex. genom försäljning. En del svampar har här i landet också funnit praktisk användning på andra områden: Röksvamp som blodstillande medel, flugsvamp som fluggift, fnöksvamp för fnöskeberedning m. m.

En god ledning för att komma under fund med vilka svampar som voro ätliga hade man kunnat ha av kreaturen. Får, kor och svin äta begärligt vissa svampar utan att taga skada av dem och denna omständighet har också observerats av allmogen, vilket bl. a. framgår av de folkliga benämningarna "kosvamp" och "fårsvamp". Att kornas glupska svampätande på hösten inverkar på mjölken och smöret är också ganska allmänt omtalat. Denna fårens och kornas svaghet för svamp är utgångspunkten för en tysk forskares teori om att svamp ursprungligen måste ha använts som föda av alla herdefolk. Att man sedan kan finna trakter, där svamp inte användes till föda, anser han beror på att man där inte hållit sig till enbart de arter som djuren åto utan även prövat andra och då ibland med förgiftning som resultat. På grund av detta skulle man sedan ha avhållit sig från att äta svamp över huvud taget.¹⁸

Att denna erfarenhet skulle ha gjorts

¹⁸ Ferk, F., Volkstümliches aus dem Reiche der Schwämme (Mitteilungen des naturwissenschaftlichen Vereines für Steiermark. Band 47. Jahrg. 1910. Graz 1911, s. 19).

inom ett område med just den geografiska begränsning som motviljan mot svamp har, är dock osannolikt. Det har nämligen visat sig att det i stort sett blott är germanerna som inte använt sig av svampen som föda, medan t. ex. slaver och romaner tydligen alltid ha ätit svamp. När Ferk därför nämner, att folket i Obersteiermark inte äter svamp, medan befolkningen i det övriga Steiermark gör det, så kan detta kanske förklaras med tanke på att norra Steiermark under folkvandringstid koloniserades från Tyskland, medan de sydligare delarna fingo slavisk befolkning.¹⁹

En summarisk översikt över denna matsedvänjas geografiska utbredning skulle se ut på följande sätt.²⁰ Svamp omtalas redan av de klassiska författarna som ett i Grekland och Italien allmänt begagnat och omtyckt födoämne och har t. o. m. inspirerat till lyriska utgjutelser. Så skriver t. ex. Martialis:

Argentum atque aurum facilest
laenamque togamque mittere:
boletus mittere difficilist.²¹

(Epigr. Bok XIII: XLVIII)

Att äta svamp har tydligen hos de romerska gourmeterna varit en hel ceremoni. Den skall sålunda ha ätits med knivar av bärnsten, guld eller silver och ur särskilda för detta ändamål avsedda kärl, s. k. boletaria (boletus = ätlig svamp, spec. murklor).²² Om all denna ädla me-

Svampar ingå i månadsbilden för oktober i Philocaluskalendariet. Efter Strzygowski.

tall har tagits fram för att bilda en värdig inramning av svampen, eller om med den helt enkelt avsågs att förebygga eventuell förgiftning, kan dock ifrågasättas. Det säges ju än i dag, att en äkta silversked mörknar om den doppas ned i en svamp-rätt i vilken det förekommer giftiga arter. På månadsbilden för oktober i Philocaluskalendariet (från år 354) ser man bl. a. två korgar fyllda med svamp, vilket tyder på att vid denna tid svampen här varit ett allmänt känt födoämne.²³ Svampen har även i det moderna Italien varit en omtyckt föda. Så skriver Persoon på 1800-talet, att man i Italien plockar och äter mer svamp än i något annat land.²⁴

¹⁹ Jfr Bolin, S., Steiermark (Svensk uppslagsbok 1935).

²⁰ Undersökningen baserar sig, då annat ej anföres, på uppgifter funna på skilda ställen i här ovan omnämnda svampböcker. Närmare källhänvisningar lämnas blott vid något utförligare referat.

²¹ Martial Epigrams with an english translation by Walter C. A. Ker. London 1930, vol. II, s. 408.

²² Fries, a. a., s. 1, not 1.

²³ Lithberg, Nils, Computus (Nordiska museets handlingar 29, Stockholm 1953, s. 20, 22).

²⁴ Persoon, a. a., s. IV.

I Spanien och Frankrike, spec. Sydfrankrike, har svampen nyttjats av alla samhällsklasser. Framför alla andra tycks dock ryssarna ha gjort sig kända som ivriga svampätare. Den ryske bonden saltade ned stora tunnor med svamp för vinterbehov, och att den även förekom hos godsägarna som festrätt se vi t. ex. hos Aksakov, som i sin familjekrönika från slutet av 1700-talet bland rätterna vid en bröllopsmåltid även nämner saltade champinjoner och kantareller inlagda i ättika.²⁵ Som ett slags berusningsmedel har flugsvampen använts inom ett geografiskt begränsat område.²⁶ En icke närmare motiverad förmodan, att även de germanska folken tidigare skulle ha använt sig av flugsvampen på detta sätt och att bärsärkarraseriet skulle vara framkallat av flugsvampsgiftet, är sannolikt felaktig, eftersom just de nordliga germanerna tyckas ha undvikit all slags svamp. Schweiz, Österrike, Ungern, Polen och Tjeckoslovakien ha även nämnts som länder i vilka svamp var vanlig som födoämne. Även i Sydtyskland har man i stor utsträckning ätit svamp. Så berättar en tyskländsresenär vid 1800-talets början hur han, först i trakten av Nürnberg, lade märke till att allmogens dagliga föda bestod av endast ett svart med anis och kummin kryddat bröd, som förtärdes jämte råa svampar.²⁷ Allmogen i de baltiska länderna har ätit svamp. Om höstarna har man i Estland hos varje bonde ett stort byckar stående som efter hand fylles med svamp. Denna saltas ned för vinterbehovet. En vanlig rätt om

vintrarna var kokt potatis med svampstuvning. Men man kunde även äta de saltade svamparna som de voro, eller också hällde man ättika eller sur grädd över svampen innan man stoppade den i munnen. Att äta svamp ha esterna dock troligen lärt sig av ryssarna. På detta skulle bland annat tyda det estniska namnet på stensoppen, den mest använda svampen. Den heter nämligen *puravik*, vilket är ett ryskt låneord. Esterna använda sig ej heller på långt när av så många svampsorter som ryssarna, ett faktum som även kan tala för ryskt kulturlån.²⁸ I Sverige har som vi sett allmogen inte velat äta svamp. I det övriga Skandinavien är förhållandet likartat. För Norges del konstateras sålunda av Fredrik Grøn, att den norske bonden aldrig har varit svampätare varken förr eller nu.²⁹ Att förhållandena i de svenska bygderna i Finland överensstämmer med dem i Sverige tyda de där utgivna propagandabroschyrerna på. Till slut kan nämnas att svampen säges ha ratats såväl i England som i de inre delarna av Tyskland.

Man kan som vi sett även hos vissa germanska folk träffa på ivriga svampätare bland allmogen. Fuhse som i Hoops reallexikon inte nämner några speciella områden utan talar om germaner i gemen anser, att sedvänjan att äta svamp spritt sig från romanskt område till germanerna genom utflyttade italienska munkar.³⁰ Någon kontinuerlig traditionsspridning från Italien i söder till Skandinavien i

²⁵ Aksakov, S., En familjekrönika, Stockholm 1948, s. 186.

²⁶ Hartwich, C., Die menschlichen Genussmittel. Leipzig 1911, s. 255 ff.

²⁷ Ekeblad, a. a., s. 23.

²⁸ Samtliga uppgifter från Estland ha muntligen lämnats av fil. lic. H. Salu, Lund.

²⁹ Grøn, Fredrik, Om kostholdet i Norge indtil aar 1500 (Skrifter utgitt av det norske videnskapsakademi i Oslo, Oslo 1927, s. 75).

³⁰ Fuhse, Franz, Art. "Pilze" i Hoop, Reallexikon der germanischen Altertumskunde.

norr kan man inte räkna med. Skandinavien har som ovan visats påverkats på ett helt annat sätt. Med tanke på den seglivade motvilja mot svamp som allmogen i Sverige haft, och med tanke på det sätt varpå den övervunnits och den tid det tagit, verkar det dock inte troligt, att enstaka italienska munkar skulle ha infört seden hos t. ex. sydgermanerna. Har någon kulturpåverkan skett, så är det troligare att den kommit till stånd genom ständiga personliga kontakter mellan icke svampätare och svampätare. Man finner också att de germaner som ätit svamp ha bott just i gränsområden mellan germaner och romaner eller mellan germaner och slaver. Den åsikt Fries framlade 1832 har icke ringa fog för sig: "Deremot synes detta födoämne [svamp] ursprungligen hafva varit försmådt af alla de Germaniske folken. Af dessa finner man dem endast användas der de antingen lärt deras bruk af andra folkstammar som förut bebott de länder, i hvilka de sjelfve invandrat eller ock sjelfve blivit uppblandade af invandrande slaviska folk f. e. i N. Tyskland. I Scandivanien, England, en stor del av Tyskland är deras bruk af de lägre folkklasserne om icke alldeles okänt åtminstone afskydt — de förekomma i dessa länder endast på de förnämares bord." ³¹ Ett undantag får kanske dock göras för Island, då det ser ut som om isländarna i gemen ätit svamp långt innan skandinaverna gjorde det. Så skriver Uno v. Troil 1774 om vad som tjänar isländarna till föda bl. a.: "Dessutom hvarjehanda örter, som delvis växa vildt, dels planteras, äfven musslor och svampar." ³² I en not omtalar han vilka svam-

par de använda sig av och anger både de latinska och isländska namnen. Samma svampar har Eggert Olafsson redan 1772 omtalat som nyttjade av isländarna. Han yttrar sig emellertid mera förbehållsamt: "I Skogefiorden, og paa flere Steder i Nordlandet, findes temmelig Mængde af ædelige Svampe: de ere ogsaa snart allevegme ændensteds i Island: men spiises ikke gierne nuomstunder." ³³ Guðjónsson ³⁴ och Grøn, ³⁵ som bägge noga undersökt den gammalisländska kosten, nämna emellertid inte svamp som beståndsdel i denna. Troligt är att den inte blivit bruklig förrän i senare tid. Orsaken till att man börjat använda svamp skulle kunna vara de otroligt svåra nödår, som drabbade landet på 1700-talet, samt den omständigheten, att näringsämnen på Island voro betydligt mera inskränkta till antalet än i de övriga nordiska länderna.

När inom ett geografiskt begränsat område konstateras en positiv och absolut motvilja mot ett inom detta område förekommande näringsämne, som nyttjas utanför detsamma, har man ofta sökt förklaringen till detta faktum i olika etiska inställningar till födoämnet i fråga. Folktron om djuret eller växten har undersökts och fått stå som uttryck och bevis för en sådan inställning. Ferk har samlat olika slag av folkstro, som förekommit i samband med svamp. I synnerhet har han lagt fram ett rikt material om övertro förknippad med svampplockning. ³⁶ Här kan t. ex. nämnas: Den som inte var riktigt döpt skulle ha lättare än andra att finna svamp; svampdemonerna voro

³³ Olafsson, Eggert, Rejse igennem Island. 1772, s. 674.

³⁴ Guðjónsson, Sk. V., Folkekost og sundhedsforhold i gamle dage. Kjøbenhavn 1941.

³⁵ Grøn, F., a. a.

³⁶ Ferk, a. a., s. 37 ff.

³¹ Fries, a. a., s. 2.

³² v. Troil, Uno, Brev om Island (Skrifter utg. av Samfundet Sverige-Island. 3, Stockholm 1933, s. 96).

honom bevågåna emedan han till en del var hedning. Man skulle hålla sig väl med svampdemonerna, vilket bäst skedde genom att då och då offra brödsmulor åt dem. Man skulle sätta förklädet bak och fram vid svampplockningen. Ett gott tecken var om man mötte en jägare, då man var på väg till skogen för att plocka svamp. Om man slog med en ettårig hasselruta mot ett ställe, där det förut brukat finnas svamp, men nu inte fanns några, så skulle de åter växa upp där. Genom slagen drevs de vegetationsfientliga makterna bort. Allt enligt Ferk.

Det är påfallande ofta Ferk nämner svampdemoner. Men han har också angående folktron om svamp inledningsvis skrivit följande: "Das Wachstum der Schwämme hängt nach dem Volksglauben von Vegetationsgottheiten ab, welche sich in höhere und niedere scheiden: letztere sind Waldgötter und heißen: Schwammgeister — — —: die höheren Gottheiten sind Donar und Wodan. In allen wird das Fruchtbarkeitsprinzip verehrt. An Stelle dieser Wachstumsgötter setzte das Christentum teils Gott selbst, teils Heilige, teils Hexen und Teufeln, je nachdem sie essbaren oder giftigen Schwämmen als Beschirmer vorstehen."³⁷

Jag skall här inte närmare gå in på den folktro, som förekommer om svampar i de trakter, där de användes som föda, och inte heller på de slutledningar Ferk dragit av sitt material. Det kan endast konstateras, att detta material är ganska rikt och av en art som rent allmängiltigt kan knytas till varje nyttoväxtinsamling. Dess särprägel, där någon sådan förefinnes, är betingad av vissa omständigheter som befordra just svampväxtligheten, t. ex. åskregn. Ferks ma-

³⁷ Ferk, a. a., s. 33.

terial är emellertid hämtat från trakter, där folket åt svamp. Vilken plats intar då svampen i ett icke svampätande folks övertro? Folketro om svamp ser ut att förekomma i ytterst ringa grad i Sverige. Mera allmänt omtalas blott, att man skulle akta sig för röksvampen: " 'Blinnsopp' var som en liten svart boll. Om en trampade på honom så rök det ur honom. Det var farligt att komma nära, för en kunde bli blind" (IFGH 3.356:14). Ett par enstaka belägg finns för att svamp ("igesvamp") var bra att röka med om man råkat ut för ont (LUF 11.632:3). En meddelare talar om att "trollsvampen" skulle man inte röra, för då blev man förtrollad (LUF 11.685:8). I allmänhet fanns ej heller några folkliga namn på de särskilda svampsorterna. Svamp var svamp eller i de västliga landskapen, t. o. m. norra delen av Halland "sopp", samt i södra Skåne "puggehatta", i det sydvästligaste hörnet "padehatta". I södra Halland och inom ett område i Skåne norr om en mot söder förskjuten tänkt diagonal från nordvästra till sydöstra hörnet sade man även "svomp".³⁸ Särskilda namn på vissa arter har dock ibland kunnat noteras. Så har t. ex. flugsvampen allmänt varit känd under detta sitt namn. Även "trädsvamp" har man sagt till skillnad från annan svamp, och i Norrland kallades tickan allmänt för "tjuka". Med "kosvamp" avsågs i allmänhet stensoppen eller Karl-Johanssvampen.³⁹ "Fårasvamp" och "kärings-

³⁸ Jfr Landsmålsarkivets i Lund växtnamnsregister. Angående dialektformen "svomp" jfr ä. d. svomp, som nu endast kvarlever i dialekt (Ordbog over det danske sprog. København 1944).

³⁹ Att stensoppen i Sverige uppkallats efter Carl XIV Johan (se SAOB, uppslagsord Karl-Johanssvamp) är betecknande. Carl XIV Johan kom från det svampälskande Sydfrankrike och ett visst in-

öron" äro från Småland belagda benämningar för murklor. Den svamp som emellertid har de flesta folkliga namnen är röksvampen. Följande namn ha antecknats: "blinnsvamp", "blinneblåsa", "fes-sopp", "käringsfis", "fnocksavamp", "fösesopp", "päss-svamp" och "Skams snusdosa". Det är tydligen endast de svamparter som på något sätt funnit praktisk användning eller som på annat sätt haft anknytningspunkter till det praktiska livet som har haft särskilda namn. Att t. ex. murklorna i Småland fått en folklig benämning kan säkert tillskrivas det faktum, att allmogen där i stor utsträckning plockade dem till försäljning. Före denna förvärvskällas tillkomst är det troligt, att även murklan har kallats för enbart "svamp".

Se vi nu på de folkliga benämningarna på svamparna i trakter där svampen nyttjats till föda, så är deras antal stort och variationsrikt. Så anför t. ex. Ferk över 50 olika namn på kantarellen i Tyskland, bl. a. Feuerling, Goldhähnel, Geelörchen, Himling, Milchschwamm, Eierling, Rechen, Rotfuchsling.⁴⁰ Bland mängden av folkliga benämningar på olika arter från områden, där dessa nyttjades som föda, skall blott följande lämnas som exempel: Poule de bois, couveuse, foie de boeuf, langue glu de chène, lingua di castagne, pied de mouton, barbe de vache.⁴¹

tresse för svampätningen i Sverige tycks han också ha lämnat i arv till sina efterkommande. Så skriver Ulla Esseen i "Svampbröd och svamprätter", Uppsala 1915: "Från många håll och särskilt av vårt lands kronprins och kronprinsessa samt hertigen och hertiginnan av Västergötland har jag blivit uppmanad att göra allt för att sprida kunskap om nyttan av att tillvarataga de rika resurser i matväg som vi ha i våra svampar."

⁴⁰ Ferk, a. a., s. 26.

⁴¹ För ytterligare exemplifiering och för artbestämning, se Persoon, a. a., varur dessa exempel är hämtade.

Skillnaden mellan svampätande och icke svampätande folks traditioner om svamp är påtaglig. Det ligger därför nära till hands att draga den slutsatsen, att förutsättningen för uppkomsten av folketro om svamp har varit svampens praktiska användande. Det ser ut som om man helt kan utesluta, att någon etisk inställning till svamp förekommit vare sig bland svampätare eller icke svampätare. Svampen kan man alltså våga betrakta som ett i detta avseende helt neutralt födoämne. Men kvar står dock det faktum, att det inom ett visst begränsat område bland allmogen har rått en absolut och positiv motvilja mot att förtära svamp. Att själva äckelkänslan skulle vara det primära i ett senare avståndstagande kan man dock knappast, som ibland gjorts, antaga.⁴² Den kollektiva äckelkänslan är säkerligen en reaktion betingad av ett långvarigt traditionellt undvikande av ett visst födoämne. Ett drastiskt exempel härpå är skildringen av det sätt på vilket en mongol reagerade, då han såg en europé äta en anka och det på vilket europén reagerade då han såg samme mongol äta självdöda djur och otvättade färtarmar — båda kände ett stort äckel.⁴³ Samma reaktion iakttoogs på 1700-talet hos en bonde i Dalarna, då han fick smaka kaffe för första gången.⁴⁴

Våra matvanor ha som andra vanor varit begränsade till olika kulturområden. I många fall bör man stanna vid att enbart konstatera utbredningsområdet, även då det gäller en undersökning av en all-

⁴² Döller, J., Die Reinheits- und Speisegesetze des alten Testaments (Alttestamentliche Abhandlungen VII. B. 2—3. H. Münster 1917, s. 235 f. a. a.).

⁴³ Döller, a. a., s. 176.

⁴⁴ Berg, Gösta, Rökt skinka, torkade gäddor och surströmming (Svenska kulturbilder 6. Stockholm 1932, s. 141).

män aversion mot ett födoämne, utan att till varje pris söka framleta någon djupare orsak till denna, vare sig av psykologisk, magisk eller religiös natur. Det är ofta först ett aktualiserande av en före-

finthet, vanebetingad födoaversion, som ger upphov till förklaringar av denna och i samband därmed även till föreställningar av skilda slag om själva födoämnet.

Zusammenfassung

Die Stellung zu den Pilzen als Nahrung hat sich in Schweden während des letzten Jahrhunderts radikal verändert. Früher mit Ekel und Widerwillen betrachtet, sind die Pilze ein geschätzter Nahrungszusatz geworden. Der Grund der geänderten Einstellung ist in der besonders in der späteren Hälfte des 19. Jahrhunderts getriebenen Pilzpropaganda zu suchen. Diese Pilzpropaganda, die durch die schweren Notjahre aktualisiert wurde, ist ein typisches Erzeugnis der naturwissenschaftlichen und volkswirtschaftlichen Interessierungen, die das 18. und den grössten Teil des 19. Jahrhunderts kennzeichneten.

Obgleich essbare Pilze überall auf der Erde vorkommen, können zwei grosse Gebiete unterschieden werden, die sich diametral gegensätzlich zu den Pilzen als Nahrung verhalten. Schematisch ausgedrückt sind Pilze in den von Germanen bewohnten Gebieten nicht gegessen worden, aber in den von Romanen und Slawen bewohnten Gebieten sind sie reichlich zur Anwendung gekommen. Findet man Pilze in älterer Zeit auf germanischen Gebiete benutzt, so handelt es sich um Gegende, wo dauernde Beziehungen zu Romanen oder Slawen dargelegt werden können.

Wenn man auf einem geographisch begrenztem Gebiet einen positiven und absoluten Widerwillen gegen ein in demselben Gebiete vorkommendes und ausserhalb derselben benutztes Nahrungsmittel findet, hat man öfters die Erklärung dieser Tatsache in verschiedenen ethischen Einstellungen zu dem fraglichen Nahrungsmittel gesucht. Der Volksglaube von dem Tier oder der Pflanze ist untersucht und als Ausdruck oder Beweis einer solchen Ein-

stellung betrachtet worden. Untersuchungen des Volksglaubens von den Pilzen, teils in Ländern wo die Pilzen in grosser Ausdehnung in der Wirtschaft ausgenutzt worden sind, teils in Ländern wo sie im praktischen Leben keine Rolle gespielt haben, haben indessen dargelegt, dass Volksglaube von den Pilzen in jenen reichlich vorkommt, jedoch von der Art, die rein allgemein an jede Einsammlung von Nutzpflanzen geknüpft werden kann, aber in diesen fehlt. Dieses deutet darauf, dass die Voraussetzung für die Entstehung des Volksglaubens von den Pilzen die praktische Verwendung derselben gewesen ist. Eine ethische Haltung zu den Pilzen ist weder bei pilzessenden noch bei nicht pilzessenden Völkern gefunden. In dieser Hinsicht dürften die Pilze als ein völlig neutrales Nahrungsmittel zu betrachten sein. Auch nicht ein psychologisch bedingtes Ekelgefühl kann als der primäre Faktor eines Nahrungsmittelvorurteils angesehen werden. Es hat sich gezeigt, dass das kollektive Ekelgefühl von einer andauernden hergebrachten Vermeidung eines Nahrungsmittels bedingt ist.

Unsere Nahrungsgewohnheiten können ebenso wie andere Gewohnheiten verschiedenen Kulturgebieten zugezählt werden, und in vielen Fällen soll man bei der Feststellung des Verbreitungsgebietes stehen bleiben, auch wenn ein Nahrungsmittelvorurteil in Frage ist, und nicht immer einen tieferen Grund psychologischer, magischer oder religiöser Art voraussetzen. Oft ist es nämlich erst die Aktualisierung eines vorhandenen gewohnheitsbedingten Nahrungsmittelvorurteils, die die volkstümlichen Erklärungen und damit auch verschiedenartige Vorstellungen von dem Nahrungsmittel zustandebringt.

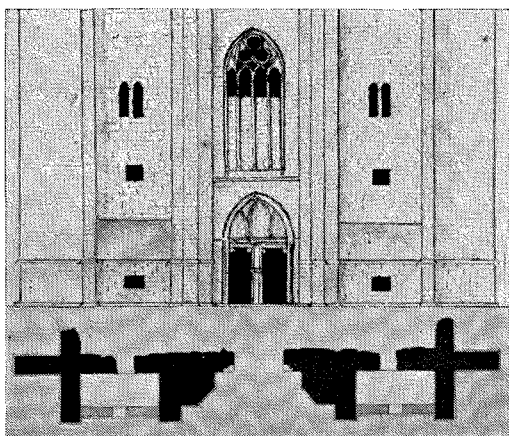
Gravhus och benhus

Av Harald Wideen

I nr 3 1953 av denna tidskrift har Nils-Arvid Bringéus publicerat en uppsats om den intressanta form av kyrkligt byggnadsminne som heter benhus eller benkista. Huvudföremål för hans studium är benhusen i Lunds stift, vilket har sitt speciella intresse därigenom att benhusproblemet i detta stift på ett mycket tacknämligt sätt belyses av en "frågelista" av hög ålder, ett domkapitelcirkulär av 1795, som givit 253 svar. Frågans art är sådan, att ingen anledning finnes betvivla, att de lämnade svaren äro riktiga. För den som känner de sepulkrala sedvänjornas konservatism, är det häpnadsväckande finna, att 238 av de 253 svaren omtala, att benhus saknas. Svaret ger, som Bringéus säger, "en klar upplysning om att bruket [av benhus] ej förekom i det övervägande antalet av stiftets församlingar". I denna situation anmäler sig som en angelägen uppgift för benhusforskningen att förklara, hurusom den medeltida benhustraditionen — författaren förutsätter en sådan — så totalt kan ha gått förlorad redan på 1700-talet. Kartintrycket är ju (trots den kuriösa kartbeteckningen) otvetydigt. Det danska materialets vittnesmål blir härvid tydligen en utgångspunkt, men om detta upplyser den ifrågakvarande uppsatsen föga eller intet.

Då det genom Bringéus' artikel understrukits, hur sällsynta benhus äro i vårt land, och hur ofullständigt de försvunna benhusen måtte vara kända genom uppmätningar och andra avbildningar, vill jag bidra till kännedomen om denna monumentgrupp genom beskrivning av en god representant för densamma, nämligen "benkistan" vid Skara domkyrka (fig. 1, 2).

Skara domkyrkas stora, av finhuggen sandsten uppförda strävpelare ha på ett osökt vis skapat möjligheter att utforma kapellartade tillbyggnader till kyrkan genom uppförande av förbindande murverk mellan pelarnas ytterkanter. Särskilt naturligt föll sig detta på de båda punkter vid västra fasadens sidoskeppsportaler, där nämnda portaler tillhandahöllo förbindelse mellan tillbyggnaderna och kyrkorummet. När domkyrkan under nya tiden förlorat karaktären av representativ stiftshelgedom och förvandlats till församlingskyrka i den lilla staden, mötte uppenbarligen inga hinder att på nämnda vis bygga för båda sidoskeppsportalerna. Den exakta tidpunkten för dessa arbeten är ej känd, men äldre avbildningar och ritningar ge intryck av att tillbyggnaderna vid norra och södra tornen skett samtidigt. Det södra, som kallades "spikboden", var materialbod, och det norra

1. Skara domkyrkas västra fasad med "benkistan" och "spikboden". Efter ritningar av A. Molin och J. L. Desprez, 1787 och 1788.

kallades "benkistan" eller "benhuset". Båda äro försvunna.

Benhuset har haft ett omfång av ca 470×210 m, och betäckningen var ett enkelt pulpettak, klätt med plåt, som inbilats i strävpelarnas väggar. Takhöjden har varit ca 2,40—5 m, och nedre takkanten sammanföll med kyrkfasadens nedersta listverk. Västra väggen var något indragen innanför strävpelarnas framkanter och utförd i finhuggna sandstenskvadrer till omkr. 10 skifts höjd. Den hade i mitten en rektangulär dageröppning. Tillträde till benhuset skedde genom den invändiga porten.

Första gången detta benhus omtalas i kyrkans handlingar är 1618,¹ och det är vidare känt, att benhuset kom till skada vid kyrkans brand 1719 samt att det reparerades 1728. Det är som Sven Dahlgren säger,² förmodligen vid detta tillfälle som man över benhusdörren inne i kyrkan målat en inskrift, vars lydelse bevarats i

¹ A. L. Romdahl och S. Dahlgren, *Skara domkyrkas byggnadshistoria* (1928), s. 84.

² a. a., s. 84.

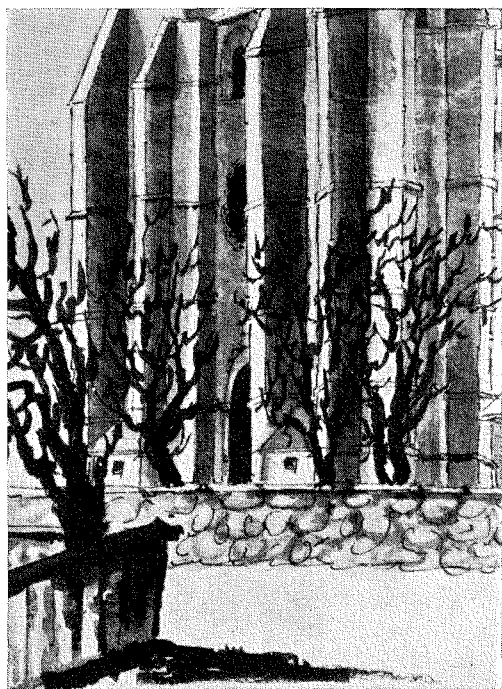
en avskrift från 1700-talets mitt.³ Den hade följande lydelse:

"Wandringsman hör mig, stat stilla och bida,

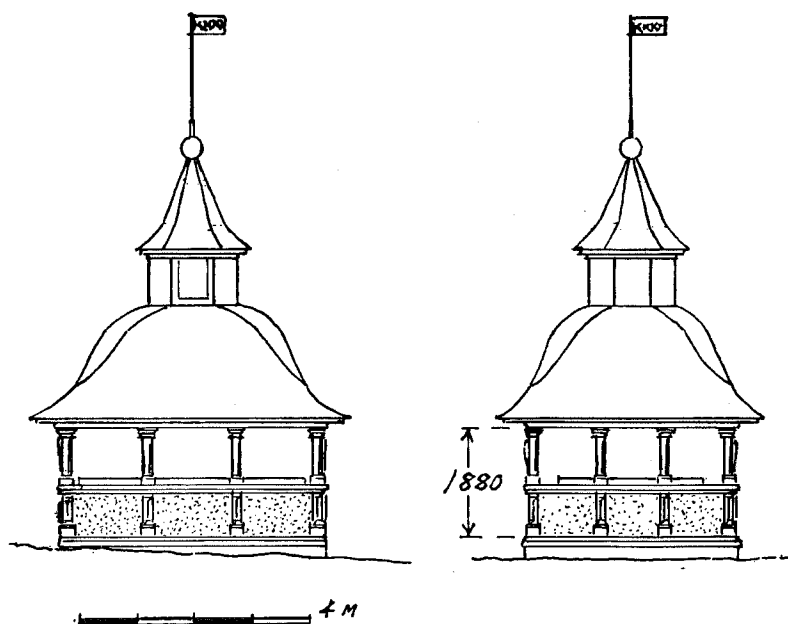
Här ligger drängen wid husbondans sida.
Riker och fattig, Herre och slaf,
Haf benen tilsamman i denna graf.
Wandringsman skili åt, Ho Herre warit,
Skili åt Ho Rik eller fattig hit farit."

Både benhuset och spikboden ha invändigt varit vitkalkade. Man kan ännu se spår därav på kyrkväggen. De båda tillbyggena borttogos under 1800-talets förra hälft.

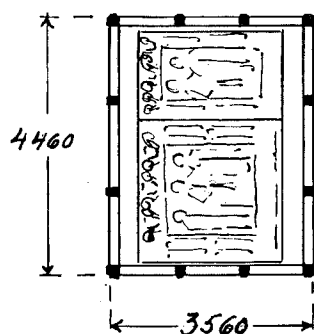
³ Lektor Sven Wilskmans avskriftsaml. i Skara stifts- och landsbibliotek. "De Templo cathedrali", pag. 183.

2. Skara domkyrkas västra fasad sedd från sydväst med "benkistan" och "spikboden" mellan torncontreforeorna. Ur en lavering av F. Boije, 1808. (Göteborgs konstmuseum.)

3. Laske Vedum, Västergötland. Fristående gravkor över Bengt Larsson Hierta, 1644, m. fl. Uppmätning 1952.

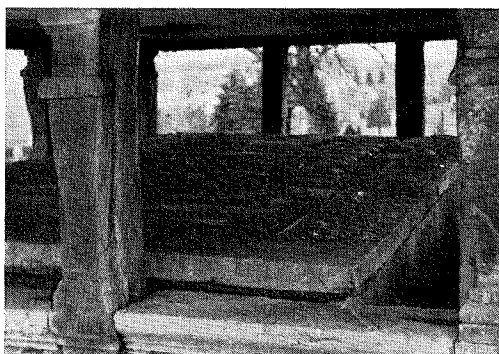
Med sitt pulpettak och genom sin anslutning till kyrkväggen liknar domkyrkans benhus i hög grad de av mig i en tidigare uppsats⁴ i Rig publicerade "gravhusen" i Sänga, Björsäter och Våring (a. a., fig. 5—7), längs sedan försvunna, även de, men kända genom 1600-talsbilder. Skillnaden är, fränsett byggnadsmaterialet, blott den, att "gravhusen" ha gallerier. Större är olikheten mellan de nu nämnda, ganska simpla byggnadsverken

och det i Ullervad (a. a., fig. 8 och 9) med sina balustraddockor.

Sedan min återopade artikel i Rig skrivits, ha vi fått en viktig upplysning om ännu ett hithörande, västgötskt monument, nämligen från Borås, där man 1703 uppfört ett benhus "med tak och svarvade pelare".⁵ Detta ger en anvisning om, att mina "gravhus" — även det i Ullervad — sannolikt äro benhus, vilket också med rätta framhålls av Bringéus

⁴ Några gravhustyper i Sverige under 1600-talet. Rig 1952, s. 37 ff.

⁵ B. Hellekant, Borås, Torpa och Brämhufts församlingars historia (1953), s. 17 f.

4. Laske Vedum, Hiertas gravkor. Inblick från nordväst över gravhällarna.

5. Vörå, Finland. "Beinkammaren" efter foto i Finlands Nationalmuseum.

i hans återopade uppsats (noten 23, s. 64 f.).

Enligt min mening är det uppgiften om att benhuset i Borås uppfördes med svarvade dockor, som blir avgörande för bedömningsfrågan i detta fall. Det utesluter tanken på att benhuset varit ett sekundärt använt gravhus. Både tekniskt och

funktionellt är skillnaden mellan ett benhus och ett "gravhus" eljest ej stor, vilket framgår av min jämförelse med Hiertagraven på Laske Vedums kyrkogård. Hus för de dödas ben äro båda, dimensioneringen och de formala kraven sammanfalla också. Då Hiertagraven bland gravhusen otvivelaktigt framstår som det kvalitativt bäst bevarade monumentet, tillåter jag mig här återgiva min uppmätning av densamma (fig. 3) jämte en detaljbild (fig. 4).

Bringéus, som är speciell benhusforskare, indrager i diskussionen med rätta de båda i Finland existerande benhusen på kyrkogårdarna i Pedersöre och Vörå. Han tar för givet, att jag ej känt till dem vid avfattandet av min uppsats om gravhusen. Så är emellertid fallet, när docent Nils Cleve, som då vistades här, för mig beskrivit dem och skaffat mig nödiga avbildningar av desamma. Att benhuset i Pedersöre har stora likheter med Hiertagraven hävdas av Bringéus, och det stärker intrycket av hur likartad gravhus- och benhusarkitekturen i själva verket är. Hiertagraven är emellertid byggd för insyn (genom öppna gallerier) på ett annat vis än Pedersörehuset. Det sistnämnda, som ovedersägligen är ett benhus, har också ingång, vilket de av mig så kallade gravhusen sakna.

Anledningen till att jag, trots kännedom om de finska byggnaderna, helst velat tolka Sänga-, Björsäter-, Väring-, Ullervadserien som gravhus, är den, att deras huvudsakliga karaktärstecken är "insynsgalleriet". Insyn behövs ej i ett benhus. Den är enligt våra etiska begrepp ej önskvärd. De dödas ben skola ligga i vigd jord. "Benhus behagar folket icke väl", säger prästerna, när de tillfrågas (Bringéus a. a., s. 63). Man säger också:

Allmogen vill helst, "att de ben, som uppgravas nedmyllas igen". Det är däremot, som Hiertagraven åskådliggör, i gravhus insynen är önskvärd. Detta för gravhållens skull, ty de dödas ben förvaras naturligtvis dolda.

Till detta resonemang kan man anmärka: de öppna gallerierna i benhusen äro ej till för insyn utan för inkastande av ben. Ej heller detta svar fann jag lätt att acceptera. Byggde man ett benhus (som sannolikt fyllde sin funktion därför att det var *invigt*), borde man ej kasta in människoben i detsamma hur som helst. Det är förvånande, att det överhuvud taget finns någon samtida uppgift om att man *kastat* in benen i benhusen. På en lantlig kyrkogård grävs ej gravar många gånger om året, och för ändamålet behövs ej större öppning än en lucka. Opraktiskt var det förvisso också att tränga in skallar och bäckenben mellan balustraddockor! Bringéus' tanke, att det i de öppna benhusen vore lätt för allmogen att plocka dödingsben för vidskepligt bruk (a. a., sid. 63) saknar betydelse för denna del av diskussionen.

Innan 1953 års notis om det balustradbyggda benhuset i Borås kom, ansåg jag det fördensskull möjligt, att det finska benhus av denna typ, som står i Vörå (fig. 5), vore att uppfatta som ett sekun-

därt använt gravhus,⁶ varför jag ej lät det inverka på min bedömning av de motsvarande svenska gallerihusen. Dessa voro ej heller huvudföremålet för min studie, vilken gällde stupor och liknande gravbyggnader.⁷

Nu har — särskilt genom Bringéus' uppsats — åtskilligt blivit utklarat på detta föga bearbetade forskningsfält. Man emotser med intresse bidrag framför allt till frågorna om benhusens arkitekturhistoria samt deras härstamning och ålder i Sverige.

⁶ Det framgår av fotografiet (fig. 5) att galleriet blivit igensatt med bräder, varigenom det bättre tjänat som benhus än när det varit öppet.

⁷ I sin Rigartikel (not 23) har Bringéus avtryckt en del litteraturexcerpter också rörande de av mig behandlade gravhusen av "stupa"-typ, vilket jag finner tacknämligt. Samtidigt säger B., att jag i mitt studium av Sueciagravyrerna förbigått nr III:71 (Ingemo källa). Han kunde då ha tillagt nr III:49 (Torstens källa); men ingen av dessa visar en stupa. Vid Ingemohuset står t. o. m. "Kiäla" vid byggnaden i fråga. Dessa båda minnesplatser har jag tidigare behandlat i tryck. Byggnaderna på dessa platser äro brunnshus med andaktskors. — Jag hoppas, att ingen annan än B. finner det "märkligt", att jag underlåter att åberopa Henrik Cornell, Gardell eller andra vid min behandling av Celsius' stupabild (min Riguppsats, fig. 1). Jag nämner denna bild för att belysa min iakttagelse, att den utgör förlaga för Örnhiälm, varav också följer, att den kan dateras till 1689 eller dessförinnan. Att Cornell dragit fram bilden, är sannerligen ingen nyhet, åtminstone bland konsthistoriker, och jag skulle knappast tro, att han som närmast vederbörande i detta fall känner sig förbigången.

Zusammenfassung

Im Jahre 1952 hat der Verfasser in dieser Zeitschrift (S. 37 ff. „Einige Grabhaustypen in Schweden im 17. Jahrhundert“) mehrere alte Angaben über Grabhäuser aus Holz auf schwedischen Friedhöfen dargelegt. Einige von diesen Häusern, die durch Abbildungen aus dem 17. Jahrhundert bekannt sind, haben wahrscheinlich zum Schutze der skulptierten Grabplatten gedient, genau so wie man es noch festlegen kann hinsichtlich einer aufbewahrten, freistehenden Leichenhalle auf dem Friedhof von Laske Vedum. Dieses Grabhaus wurde in der Mitte vom 17. Jahrhundert errichtet. Bezeichnend für diese Grabhäuser ist eine Galerie von gedrechselten Geländerdocken, die einen Einblick in das Grabhaus ermöglichten.

Nachdem der obenerwähnte Aufsatz geschrieben wurde, ist noch eine bedeutende An-

gabe betreffs eines ähnlichen Holzbaus veröffentlicht worden. Dieser Bau wurde im Jahre 1703 in Borås errichtet, hatte gedrechselte Geländer und wurde ausdrücklich „*Beinhäus*“ genannt. Mit dieser Angabe erhält unsere Kenntnis über die an den Kirchmauern gebauten „Grabhäuser“ einen wertvollen Zuschuss, Fig. 5—8 in meinem vorgenannten Aufsatz, was auch N.-A. Bringéus in einem Aufsatz im *Rig* 1953 (S. 55 ff. „*Beinhäuser* im Stift von Lund“) hervorhebt.

In meinem jetzt vorliegenden Aufsatz bringe ich einen Beitrag zur Geschichte der Beinhäuser in Schweden durch eine Schilderung von dem nunmehr verschwundenen „Knochensarg“ im Skara-Dom (Siehe Fig. 1 und 2). Dieser Sarg wurde zum erstenmal im Jahre 1618 erwähnt.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Tingsställen i Vendel under 1700- och 1800-talen

Av Nils Edling

Frågan om belägenheten av tingsställen i Uppland före 1734 års lag har varit föremål för undersökning av fil. dr *Axel Emmelin*, som lämnat en värdefull utredning i ämnet.¹ Författaren anför där, att frågan om uppförande av särskilda tingsstugor, som under 1600-talets senare hälft synes hava blivit aktuell för hela riket, måste vid denna tid i synnerhet hava varit brännande för Upplands del. Med uttrycket tingsstuga i uppländska domböcker från samma tid avses enligt författaren möjligen att ange en klockar- eller sockenstuga, som regelbundet tagits i bruk för tingsändamål. "Mot slutet av 1600-talet begynte ting sporadiskt förläggas till krogar och gästgivargårdar. I domböcker från 1700-talets förra hälft omtalas dessa ofta som tingslokaler."² Författarens utredning i detalj avslutas emellertid med 1680-talet, "då kontinuiteten i fråga om häradenas tingsplatser ännu i stort sett är bevarad."³ Den upp-
tar f. ö. endast namnen på de socknar,

där tingsplatserna legat. Detta är också i stort sett tillräckligt så till vida som sockenstugor, belägna vid eller i närheten av resp. kyrkor, väl i regel använts för tingen. Påståendet om "kontinuitet" i stort sett efter 1680-talet torde också med denna allmänna formulering möjligen vara riktigt. Författaren antyder ju dock själv att sporadiska växlingar i tingsplats förekommit och påpekar, att den i byggningsbalken av 1734 års lag föreskrivna tingshusbyggnadsskyldigheten ej på länge blev fullgjord i Uppland.

Vid det förberedande arbete för en blivande edition av Vendels sockens (tingslags) domböcker för åren 1736—1737, som jag sedan någon tid bedrivit, har jag naturligtvis haft att fastställa var tingen i Vendel dessa år höllos. Egendomligt nog har dåvarande häradshövdingen i domsagan A. Valtinsson⁴ icke alltid i sina protokollsingresser vid ifrågakvarande tid gjort anteckning om tingsplatsen.⁵ Vissa

¹ Om tingsställen i Uppland och Västmanland före 1734 års lag, denna tidskrift 1944, s. 89 ff.

² a. a., s. 105, 106.

³ a. a., s. 106 not 80.

⁴ Sedermera adlad Adlerstam, se Elgenstierna. V. utövade häradshövdingeämbetet fr. o. m. vintertinget 1722 t. o. m. vintertinget 1740.

⁵ Möjligen är det medvetandet om nyssnämnda stadgande i byggningsbalken, som medfört att Val-

uppgifter därom kunna emellertid erhållas på andra ställen i domböckerna än i själva tingsingresserna ävensom i de handlingar till domböckerna som äro bevarade.

Det har naturligen varit av intresse att utsträcka undersökningen till att omfatta hela tiden från 1600-talets slut, då Emmelins utredning avslutas, och fram till det år, 1884, då Vendels socken upphörde att vara eget tingslag och den domsaga, till vilken socknen hörde, nuvarande Uppsala läns norra domsaga, bildade ett enda tingslag.

I tidigare Vendelsdomböcker åtminstone allsedan 1695 och t. o. m. 1733 omtalas i tingsingresserna, där dessa över huvud omnämnas var tingen höllos, i regel Vendels sockenstuga eller tingsstället vid kyrkan såsom tingsplats. men i 1726, 1727 och 1730—1733 års vintertingsdomböcker sägas vintertingen dessa år hava hållits i Karby by.⁶ Denna by ligger ett stycke söder om Vendels kyrka och prästgård och är skild från dessa av Allerbäcke komministerboställe. Av domböckerna för nästföljande år, 1734, är det blott den för sommartinget som utsäger var tingt hölls, nämligen vid kyrkan, men av bevarade stämningar ser man att vintertinget måste hava hållits antingen å tingsstället vid kyrkan eller i Karby by,⁷ varjämte ett

tinsson upphört att i sina tingsingresser sätta ut tingsstället. Byggningsbalken trycktes 1730 i 300 ex., "som til wederbörande utdelte och kringsände blifwit". Se Bibliografisk förteckning av *Elof Colliander* i Minnesskrift ägnad 1734 års lag, Stockholm 1934 I, s. 515.

⁶ Domböcker för Örbyhus härad, Vendels tingslag A I: 2—5, Landsarkivet i Uppsala. Även eljest förekommer i enstaka fall någon annan tingsplats under denna period t. ex. vintertinget 1721 Bergby (ca 2 km norr om kyrkan).

⁷ Handlingar till domböcker för Örbyhus härad, Vendels tingslag G I: 6. Stämningar finnas till båda orterna.

domboksutdrag från höstetinget s. å., förvarat bland inneliggande handlingar till sommartinget 1735,⁸ utvisar att höstetinget 1734 hölls i Karby.⁹ Vendelsdomböckerna för 1735—1740 utelämnas i tingsingresserna alldeles uppgift på tingsplatserna. Men av andra handlingar ser man att vintertinget 1735 hölls i Karby by.¹⁰ Vintertinget 1736 hölls "å vanligt tingsställe uti Karby by",¹¹ höstetinget s. å. "å rättan tingsstad vid Vendels kyrka",¹² vintertinget 1737 "å vanligt tingsställe uti Karby by"¹³ och sommartinget 1737 vid Vendels kyrka.¹⁴ Var sommartinget 1736 och höstetinget 1737 höllos vet man däremot ej. Varken fastebrev eller stämningar från dessa ting äro bevarade. Presumptionen talar dock givetvis för någon av nu nämnda platser — tingsstället vid kyrkan resp. Karby by — även för dessa två ting. 1738 års vinterting

⁸ A st.

⁹ Enligt en annan uppgift, intagen i protokollet för ett mål, handlagt på vintertinget 1736, hölls nämnda hösteting i Husby (häradshövdingebostället ca 3 km söder om kyrkan). Det är möjligt att båda uppgifterna äro riktiga, då byte av tingsställe kan hava ägt rum under pågående ting. Exempel på sådana ombyten finnas från ifrågavarande tid. Så höllos, enligt vad domboksrenovationerna i Riksarkivet utvisa, år 1732 Tierps sommarting och hösteting första rättegångsdagen på vanligt ställe vid Tierps kyrka och följande dag i Gryttjoms by. Tierps hösteting 1740 hölls första dagen vid kyrkan men de andra dagarna i Svedja krog. År 1734 hölls Norunda sommarting första dagen på tingsstället vid Tensta kyrka och de följande dagarna i Järsta by.

¹⁰ Se två domboksutdrag bland handlingar till sommartinget 1735, Örbyhus härad, Vendels tingslag A I: 6.

¹¹ Fastebrev d. 27/1 1736, intaget i domboken för samma dag, a. st. Stämningen i citatet här liksom i det följande normaliserad.

¹² Fastebrev d. 24/9 1736, intaget i domboken för samma dag, a. st.

¹³ Fastebrev d. 14/2 1737, intaget i domboken för samma dag, a. st.

¹⁴ Stämningar, Vendel G I: 7.

hölls antingen vid kyrkan eller i Karby by,¹⁵ men de övriga tingen detta år vid kyrkan.¹⁶ 1739 års ting ägde alla rum i Husby (häradshövdingebostället) eller vid kyrkan,¹⁷ samt 1740 års vinterting i Husby,¹⁸ sommartinget därstädes eller vid kyrkan¹⁹ och höstetinget vid kyrkan.²⁰ De nu nämnda alternativen i fråga om tingsställen tarva rätteligen en närmare utredning, vilken dock bleve rätt vidlyftig och därför lämpligen får anstå till den kommentar, som är ämnad att bifogas den planerade domboksutgåvan.

Fortsätter man sedan undersökningen framåt i tiden, finner man följande. År 1741, det första år då ortsuppgifter efter 1734 påträffas i tingsingresserna, hölls vintertinget i Kätlinge (omkring 4 km norr om kyrkan) och sommartinget i sockenstugan. Fr. o. m. höstetinget 1741 t. o. m. vintertinget 1753 hölls åter alla ting i Bergby utom sommartinget 1748, som hölls i Gryttby (omkring 5 km söder om kyrkan). För sommartinget 1753 saknas uppgift, men höstetinget s. å. ägde rum i sockenstugan vid kyrkan. År 1754 hölls tingen i sockenstugan, åren 1755 t. o. m. sommartinget 1765 i Gryttby, fr. o. m. höstetinget 1765 t. o. m. vintertinget 1773 i Mänsta (omkring 1 mil norr om kyrkan), därefter t. o. m. sommartinget 1781 i Öster Ekeby (omkr. 5 km sydost om kyrkan), sedermera t. o. m. sommartinget 1783 åter i Mänsta, därefter t. o. m. sommartinget 1797 i Husby (därvid talas om tingshuset i Husby eller häradshövdingebostället i Husby), och

därefter t. o. m. vintertinget 1801 i Läby gästgivaregård i Björklinge socken, alltså på utsocknes plats.²¹ År 1799 hade Vendels socknemän beslutat att "tingshusbyggnaden vid Husby" skulle "framflyttas och uppsättas" vid kyrkan.²² År 1801 den 2/5 hölls så för första gången ting "i den nyligen uppsatta sockenstugan vid Vendels kyrka".²³ I februari s. å. hade man beslutat riva gamla sockenstugan.²⁴ Den nya, som fortfarande finnes kvar, ligger strax norr om kyrkan, mellan denna och prästgårdsbyggnaden. Den användes som tingsplats ända fram till 1884, då tingslagen sammanfördes till ett och det nuvarande, för hela domsagan gemensamma tingshuset i Örbyhus stationssamhälle togs i bruk, dock med avbrott för två rätt långa perioder, nämligen fr. o. m. höstetinget 1810 t. o. m. höstetinget 1818, varunder tingen hölls i Älby gård, nära gränsen till Björklinge socken, samt fr. o. m. sommartinget 1826 t. o. m. sommartinget 1842, varunder tingsammansatradena ägde rum i ovannämnda gästgivaregård i Läby, Björklinge socken.²⁵

Växlingarna beträffande tingsställets läge i Vendels tingslag efter år 1680 hava alltså varit stora ända fram till medlet av 1800-talet. — Det vore givetvis av stort intresse att få uppgift på ägarna till de fastigheter inom respektive byar

²¹ Renoverade domböcker för Uppsala län, Riksarkivet (även skadad text). Beträffande tiden efter 1754 måste dock reservation göras för sommartinget 1756 samt vintertingen 1777, 1789 och 1797, för vilka uppgift ej kunnat erhållas.

²² Vendels sockenstämmoprotokoll, K I: 1, Landsarkivet i Uppsala.

²³ Vendel A I: 13.

²⁴ a. st. Virket skulle användas till uppförande av en ny bryggstuga vid prästgården.

²⁵ Vendel A I: 13—32. Sockenstugan har undergått ombyggnad på 1840-talet, se *Torsten Levén*: Vendels kommun, Tierp 1952, s. 38.

¹⁵ Stämningar till båda orterna, Vendel G I: 7.

¹⁶ Stämningar, a. st.

¹⁷ Stämningar till båda orterna, Vendel G I: 7.

¹⁸ Stämningar a. st.

¹⁹ Stämningar till båda orterna, a. st.

²⁰ Stämningar, a. st.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Ett genmäle till Olof Hasslöf

Av Johan Pettersson

Olof Hasslöfs tidigare av mig påtalade benägenhet att förvanska (se min avhandling t. ex. s. 105 ff.) framträder ganska klart även i hans i förra häftet av RIG (3—4, 1953) publicerade recension av min avhandling Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse. Eftersom det borde vara ett elementärt krav både på en recensent och framför allt på en vetenskapsman, att han vid utövandet av sin kritik åtminstone begriper vad han talar om och återger författarens uttalanden och meningar korrekt, finner jag det nödvändigt att i detta genmäle i främsta rummet något uppehålla mig vid de frågor, som Hasslöf visat sig icke riktigt behärska eller felaktigt återgivit. I fråga om direkta meningsskiljaktigheter överläter jag åt den intresserade läsaren att själv bilda sig en uppfattning om vilka synpunkter som kunna anses vinna företräde.

Hasslöfs första anmärkning, som är värd ett genmäle, gäller mina "ansatser till källkritik", vilka äro "blygsamma för att inte säga valhänta". (Att Hasslöf själv i sin egen avhandling icke ens gjort något försök till en liknande källkritik bör kanske i förbigående påpekas.) Tillförlitligheten hos Felterus' karta av år 1673 kontrollerar jag visserligen — såsom Hasslöf påpekar — genom jämförelser

med uppgifterna i jordeboken för samma år. Men Hasslöf förtiger, att samma karta även jämföres med två andra, icke samtida kartor av Felterus. När Hasslöf något längre fram i fråga om Morlanda socken påpekar att det emellertid visar sig, "att inte mindre än 6 av de i jordeboken nämnda fiskelägena saknas på kartan", framställer han detta i sådan dager, att läsaren måste tro att den "överensstämmelse" mellan jordebok och karta, som jag funnit, snarare är en markant olikhet. Men i själva verket kommer jag fram till det av Hasslöf icke uppfattade eller i varje fall icke nämnda resultatet att "Felterus' karta i varje fall beträffande fiskelägena icke bygger på jordebokens uppgifter" (s. 16). Det är således detta jag bl. a. velat visa, vilket Hasslöf tydligen icke förstått.

Mina uttalanden om lantmäterikartornas vittnesbörd om bebyggelsen missförstår och vantolkar Hasslöf ganska grundligt. Till att börja med tillskriver han mig uttalandet att lantmäterikartorna "uteslutande äro gjorda för att upplysa myndigheterna om gårdarnas skatteförmåga". Men Hasslöf har inte observerat, att detta mitt uttalande på s. 23 endast syftar på de s. k. *geometriska kartorna*. Följaktligen fortsätter Hasslöf utan betänklighet: "Men han [Pettersson] har inte fått klart för sig, att man på dessa kartor över lantbrukarnas markägor, företrädesvis de odlade, inte kan vänta sig att finna någon detaljerad redo-

där tingen höllos. Man torde dock knappast kunna komma längre i detta avseende än att konstatera att frälsehemman funnos i samtliga nämnda byar i Vendel utom i Husby samt att flera av dem, såvitt av vederbörande jordebok synes framgå, tillhörde det år 1730 nybildade

Lövstafideikommisset.²⁶ Åtminstone i Bergby och Kätslingen finnas ännu sedan gammalt mera betydande manbyggnader.

Nils Edling

f. d. häradshövding

²⁶ Jordeboken för Uppsala län, Ser. B N:o 31 d, bd 4, 1736. Landsarkivet i Uppsala.

visning av fiskebebyggelsen på den mera summariskt redovisade utmarken." Vad sålunda Pettersson "inte fått klart för sig", det har i själva verket Hasslöf hämtat just från Petterssons avhandling. Jag skriver nämligen (s. 23), att de "geometriska kartorna från tiden omkring år 1700 äro i allmänhet mycket summariska, och det är fullt tydligt, att en del ur ekonomisk synpunkt mindervärdig bebyggelse icke markerats." Men Hasslöf fortsätter ogenerat sin vankelning av mina uttalanden och påpekar: "Det går därför inte, att ur de små schematiska husecknen på dessa kartor läsa ut så mycket som författaren gjort om fiskelägena och deras husbestånd, framför allt inte i negativ riktning." Om man därefter gör sig mödan att se efter vad jag i själva verket skrivit, så finner man att det på s. 23 står: "För fiskebebyggelsens vidkommande betyder detta, att man på grundval av kartbilden icke utan vidare kan draga någon slutsats om en eventuell uthusbebyggelsens omfattning eller gruppering." (Jag syftar fortfarande på de s. k. geometriska kartorna). Sedan är det en helt annan sak att jag på grundval av *yngre* kartmaterial dragit slutsatser om bebyggelsens detaljkaraktär. Nu presenterar Hasslöf emellertid 1/2 tryckspalt exempel, hämtade ur bouppteckningar, för att visa "att husbeståndet även under 1700-talets förra del var vida mer differentierat än kartorna låter förmoda". Bland alla dessa exempel förskriva sig dock endast två från 1700-talets förra hälft, nämligen det ena från Fiskebäckskil och det andra från Gullholmen, båda från år 1742. I exemplet från Fiskebäckskil nämnes boningshus, ladugård och sjöbod, i exemplet från Gullholmen boningshus, brygghus och sjöbod. På grundval av dessa två (!) exempel tillåter sig alltså Hasslöf att draga slutsatsen om ett "vida mer" differentierat husbestånd! Och till råga på allt betecknar Hasslöf de av honom anförda exemplen hämtade ur bouppteckningar, som "ett värdefullt korrektiv för kontroll av kartornas vittnesgillhet". Men i själva verket är detta "korrektiv" i föreliggande sammanhang helt värdelöst, eftersom resp. bouppteckningar och kartor i intet fall äro samtida.

Enligt Hasslöf har "Pettersson heller icke fått klart för sig skillnaden mellan lantmäterikartor, upprättade över lantbrukares mark-ägor, där i vissa fall även fiskebebyggelse

kommit med på ett hörn, och kartor upprättade särskilt över fiskelägen." Hasslöf tror för sin del att det från tiden före 1800-talet endast finns tre kartor, "upprättade särskilt över fiskelägen". Men om man nu granskar en av dessa, 1699 års karta över Fiskebäckskil, så finner man att den är upprättad "öfver 4 Göteborgs Gymnasie hemman, Stoor Backa, 1, Lille Backa, 1/4, Löndahl, 1 och Fiskebäck, 1, medh Fiskeläget Fiskebäcks Kijhl..." och således *icke* "särskilt över fiskeläget". Det är sålunda i stället Hasslöf som icke (förrän nu) fått klart för sig skillnaden mellan lantmäterikartor, upprättade över lantbrukares mark-ägor och kartor, upprättade särskilt över fiskelägen. Mitt konstaterande i not 3, s. 22, att det stora kartografiska huvudmaterialet synes vara Hasslöf praktiskt taget obekant, står sålunda fast.

För att erhålla vissa anvisningar om lantmäterikartornas tillförlitlighet i fråga om fiskebebyggelsen har jag undersökt en del uppgifter i samtida jordeböcker. Hasslöf underkänner emellertid deras vittnesgillhet och påpekar att "under den danska tiden strandsittarna inte uppförts i jordeböckerna." Detta är alldeles riktigt, men Hasslöf förbiser bara att det för Bohusläns vidkommande inte heller finns några lantmäterikartor från tiden före 1658. Hans påpekande är därför meningslöst. Hasslöf säger vidare, att 1697 års jordebok inte upptar strandsittare i mer än en socken. Detta är fel, och även här har Hasslöf förvanskat mina ord. Jag påpekar sålunda (s. 25) att *kvantitativa* uppgifter om den skattebetalande strandsittarbefolkningen år 1697 endast föreligger i fråga om en socken.

Men Hasslöf fortsätter att återge mina uttalanden på missvisande sätt. Han skriver sålunda: "Jordeboksuppgifterna om fiskebebyggelsen under 1700-talet betecknar författaren själv såsom värdelösa (s. 26, 158). Men trots allt detta anser han, att 'jordeböckerna intaga en relativt betydelsefull plats' bland källmaterialet." På de båda sidor i min avhandling, vartill Hasslöf hänvisat, står emellertid att jordeböckernas uppgifter om antalet skattebetalande strandsittare *under åren 1720—1801* äro praktiskt taget värdelösa. Hasslöf synes sålunda icke ha lagt märke till att jag (s. 148—150) lyckats påvisa en förvånansvärt god överensstämmelse mellan resp. jordebokssiff-

ror och lantmäterikartornas antal bebyggelse-
tecken under tiden fr. o. m. 1697 till 1720 och
att jag även för tiden närmast efter 1801 fin-
ner skäl tillskriva jordeböckernas siffror ett
betydande värde (s. 28).

Ikke heller mitt kapitel om säsongfiskebe-
byggelse har Hasslöf lyckats sätta sig tillräck-
ligt in i trots att han vid disputationen funge-
rade som fakultetsopponent. Han säger så-
lunda att jag gör jämförelser mellan stenbyggnaderna på bohuskusten och fiskelägena i Nordnorge och vid Bottniska viken men att det mellan dessa nordliga säsongfiskelägen och stenbyggnaderna på Skagerakkusten finns "betydelsefulla skillnader". Men detta är just vad jag själv har påpekat på s. 62—64, något som Hasslöf tydligen förbisett. Litet längre fram talar han om Östersjöområdets säsongbebodda fiskelägen och nämner därvid säsongbosättningar på "några veckor". Men när jag i fråga om "stenhytterna" påvisat sentida säsongbosättningar från slutet av maj fram till midsommartiden (dvs. likaledes "några veckor"), då kallar Hasslöf detta för att byggnaderna endast "haft karaktär av tillfälliga lyn för några få nätter eller under oväder" och ifrågasätter därmed att det verkligen varit fråga om säsongbosättningar. En i sanning besynnerlig inkonsekvens.

De sociala aspekterna på bebyggelsen, som Hasslöf efterlyser, har förf. avstått från att gå närmare in på dels därför att Hasslöf i sin avhandling ägnat dessa problem uppmärksamhet och dels därför att bebyggelsens sociala struktur till stor del tillhör den verklighet, som bestämmas av så många irrationella faktorer, att den är synnerligen svårgripbar. Jag vågar mig sålunda icke på att i likhet med Hasslöf i hans recension tala om "efter taktfast motordunk livligt pulserande" samhällen. Ty inte kan väl ett samhälle "pulsera" annat än möjligen i en romanförfattares fantasi, och inte kan man väl heller fastställa om det just är det "taktfasta motordunket", som är orsaken till detta "pulserande"?

Replik till Johan Petterssons genmäle

Johan Pettersson har återigen kommit med genmäle och förklarande utläggningar om vad han sagt och menat, men inte lyckats göra klart för sina läsare. Liksom hans tidi-

gare skrivövningar åstadkommer även detta genmäle, att ett yttrande, som tillskrivits en västgötsk byaman, kommer och hänger sig fast i ens öron. Det lyder så här: "Kör ut Per Olsas pojke! Han märker ord!" Ja. Vad skall man göra med en polemiker, som rider på ord, så att han kommer bort från väsentligheterna? Ytterligare ord hjälper inte. Det enda är att gå till nakna fakta. Och dem är det bäst att låta den intresserade själv ta del av.

Olof Hasslöf

IVAR NYLANDER: *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters. Die Periode der Landschaftsrechte.* Rättshistoriskt bibliotek (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin, Ser. 1). Bd 4. Lund 1953. AB Nordiska Bokhandeln i distribution. 335 s. Pris 20 kr.

Detta omfattande och betydande verk på tyska språket är en juridisk doktorsavhandling vid Uppsala universitet. Författaren, jurist och teolog, har grundat sin framställning direkt på de provinsiella källornas vittnesbörd och ställt sina resultat i den europeiska kyrkorättshistoriens större sammanhang. Han har därmed gjort inte bara sitt eget land utan även den sameuropeiska rättshistoriska vetenskapen en värdefull tjänst. Arbetet har till syfte att belysa de kyrkliga ämbetenas ekonomiska sida under landskapslagarnas tid, dvs. mellan åren 1200 och 1347. I ett första avsnitt behandlas de allmänneuropeiska förhållandena, därpå den kyrkliga egendomen (domkyrkornas och sockenkyrkornas), i tredje avsnittet slutligen de kyrkliga inkomsterna (tionde, cathedraticum, gengärd, sportler, altarläge o. dyl.).

Bokens betydelse ligger däri, att författaren icke nöjer sig med att endast meddela fakta ur källorna utan att han lägger i dagen kraftspelet mellan de provinsiella och de sameuropeiska elementen, av de sistnämnda i synnerhet beneficialväsendet och den kanoniska rätten.

Titeln "Kirchliches Benefizialwesen" refererar särskilt den tyske läsaren till Ulrich Stutz' bekanta verk. Det är en förtjänst hos Nylan-

ders arbete att det ger oss möjlighet att i den medeltida svenska kyrkorätten efterforska det feodalrättselement som Stutz fått fram. I själva verket framträder det i enstaka fall, så t. ex. i ett till biskoparna och klerus riktat förbud av Innocentius IV att avlägga ett "juramentum homagii vel fidelitatis" till konungen eller i biskoparnas befrielse från "servitium regis" genom konung Magnus. Detta är dock undantag. I verkligheten har Sverige icke utvecklat någon kyrklig feodalt rätt, som skulle kunna jämföras med kontinentens.

Huvudsyftet med boken är väl att utreda den kanoniska rättens betydelse för Sveriges medeltida kyrkorätt. På 1200-talet, då de fornsvenska rättskällorna börja flöda rikare, föreligger den kanoniska rätten redan utbildad som en sluten enhet. Den 1234 utfärdade "Liber extra" anbefalles den svenska kyrkoprovinsen till studium på Skänninge möte 1248. I själva verket komma vi genom Nylanders arbete till insikt om att de fornsvenska kyrkorättsliga källorna överensstämmer mycket mera med den kanoniska rätten än man vanligen antager. Därmed är icke sagt att överensstämmelsen alltid beror på direkt inflytande från den kanoniska rätten; i många fall kunna politiska överväganden eller sakens naturliga beskaffenhet ha lett till parallellitet i rättsutvecklingen. Särskilt tydligt är den kanoniska rättens inflytande i avseende på domkyrkornas egendom. Frågan är, om detsamma även gäller för medeltidens svenska sockenkyrka. På kontinenten möta vi ju i många fall församlingskyrkotypen "Genossenschaftskirche", så i Tyrolen, i Siebenbürgen, i Niedersachsen (jfr H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, Bd 1, Weimar 1950, s. 157, 336). Genom Karl Haffs arbeten har det särskilt i Tyskland blivit en gängse föreställning att denna typ också skulle varit härskande i Sverige. Men i detta hänseende är författaren på grund av sin kännedom om källorna reserverad; han undviker termen Genossenschaftskirche; han anser att den kanoniska rätten märkbart hade påverkat också församlingarnas förmögenhetsrätt, tydligen i det kanoniska anstaltsbegreppets riktning. Men av den synnerligen ingående recensionen i Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte,

Kanonistische Abteilung 1953, framgår att Feine i det hänseendet icke har fullt anslutit sig till författaren. Denna fråga är ännu inte avgjord — tvärtom är det Nylanders förtjänst att ha förnyat diskussionen härom.

Slutligen må som en speciell förtjänst hos arbetet framhållas utredningen av domkyrkoegendomens rättsliga ställning (s. 68 ff.). Ty rörande denna fråga ha inga förarbeten gjorts i Sverige eller på kontinenten gällande 1200- och 1300-talen, i det att Ulrich Stutz och Arnold Pöschl avslutade sina undersökningar med 800-talet resp. 1000-talet. Den stora rikedom och gedigenheten hos Nylanders arbete kan i denna anmälan endast nödtorftigt antydast. Författaren förfogar över en sällsynt kännedom om källorna, han behärskar den kyrkliga rättshistorien och den omfattande europeiska litteraturen därom; han ådagalägger skarpblick, omsikt och moget omdöme. Hans bok är en stor vinst för den europeiska kyrkorättsvetenskapen.

Adalbert Erler (Frankfurt a/M.)

EERIK LAID: *Såden torkar. Sådesuppsättningar i Sverige 1850—1900. En etnologisk undersökning.* Etnologiska källskrifter 5. Lund 1952, 344 s. 5 kartor. Häft. kr 22:—.

Dr Laid's avhandling är ett led i det stora arbete, som under en lång följd av år varit ett huvudintresse för Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet, nämligen att åstadkomma en atlas över svensk folkkultur. Avhandlingen har utarbetats i Institutets hägn, och författaren har haft förmånen att till väsentliga delar få sätta sin prägel på insamlingen av primärmaterialet. Han har härvid nedlagt ett betydande och framgångsrikt arbete. Avhandlingens begränsning till tiden 1850—1900 står i överensstämmelse med planen för den etnologiska avdelningen av den nämnda stora atlasen. Därav framgår i viss mån avhandlingens räckvidd. Avsikten har varit att inom den fastställda tidsrymden reda ut och karakterisera de sådesuppsättningstyper och -metoder, som faktiskt förekomma, de må ha varit goda eller dåliga. Problem som röra ålder och härkomst diskuteras både inom det givna tidsschemat och i vissa litterära utblic-

kar bakom denna tid. För att komma längre hade en internordisk och europeisk undersökning varit erforderlig. Som det nu är har basen för undersökningarna visserligen vunnit i fasthet men samtidigt blivit ganska smal.

De typer av sädesuppsättning som författaren utskilt ha karakteriserats och kartlagts på ett klart och överskådligt sätt. Kartbeläggens antal må anses tillfredsställande. De gränser som författaren får fram på sina kartor kommer man i framtiden att ta hänsyn till, då man jämför olika kulturgränzers sträckning eller olika utbredningsområden med varandra. Forskningen kan också nu räkna sig till godo flera upptäckter av typer, som tidigare ej varit kända eller ofullständigt uppmärksammas av fackmännen. I urskiljningen av typer och deras kartering har författaren arbetat med noggrannhet och sannolikt nått bestående resultat.

Avhandlingen ventilerades vid Stockholms Högskola den 15 maj i år. Här nedan följa några randanmärkningar och synpunkter från meningsutbytet under oppositionen.

Någon korrespondens mellan sädesslag och uppsättningstyp har författaren ej markerat på kartorna. Om det är så att en typ av sädesuppsättning mångenstädes användes huvudsakligen för ett sädesslag men ofta även för ett annat, är det sannolikt att lokala frekvensundersökningar på några få platser kunde ha varit givande — gärna framställda i diagram, vilka torde ha vissa fördelar framför frekvenskartor.

Från så gott som alla svenska insamlingscentraler redovisas forskningsmaterial som ställts till författarens förfogande utom från landsmålsarkivet i Lund. Man saknar också bland annat arkivchefen Gunnar Hedströms tryckta beläggsamling i första volymen av hans arbete *Ordstudier i anslutning till P. Rydholms anteckningar om Långarydsområdet i Västbo*, Lund 1948.

En väsentlig del av det insamlade materialet bygger på ortsmeddelares uppgifter. Dessa äro säkra och pålitliga i tekniska och språkligt fixerade ting och det som hör samman med vad de själva omedelbart behärska. När de uttala sig om företeelsernas ålder och annat som kräver reflektion och historiskt bedömande, förtjäna dessa uttalanden ej alltid att

diskuteras så utförligt som författaren gör. Frågan om den sydsvenska storhässjans ålder kan man ej klara med hjälp av ortsmiddelare. En och annan notis ur domböckernas svedjebruksmål kunde däremot kanske belyst förekomsten och styrkt författarens hypotes.

För karteringsprinciperna finns ingen sammanhängande redogörelse och kartprotokollen äro ej tryckta. I flertalet fall har författaren använt en översiktskarta över Sverige, vilket knappast är förebildligt, när det finns så goda underlagskartor i skalan 1:600 000 att arbeta med. Besynnerlig är författarens tendens att kartlägga företeelser som han av någon anledning vill bli av med, inte kan göra någon ting av eller bedöma. På kartan nr 1 i kartbilagan heter det under nr 8: "Olika snesvarianter av mindre betydelse" och på kartan 4 i bilagan under nr 7: "Olika varianter av högar för förberedande uppsättning av mindre betydelse." Om denna malplacerade strävan efter fullständighet vittnar ock fig. 57 och de meningslösa kommentarer som knytas till en kuriositet.

I sin deskriptiva typologi urskiljer författaren några huvudtyper som han benämner kroksättning, trave, skyl, rök, snes och hässja. Dessa benämningar, som definierats och generaliserats till typer, överensstämman terminologiskt delvis med allmänt svenskt språkbruk. Det kan dock ifrågasättas om det inte hade varit bättre att för vetenskapligt bruk använda en helt ny terminologi utan anslutning till dialekternas. Svårigheten att begäva vissa av dessa lokala termer ur folkmun är uppenbar. Av huvudtermerna har endast "rök" och dess betydelse på olika platser kartlagts (karta 5 i bilagan). Det är en brist att författaren inte kartlagt även de övriga huvudtermerna som använts i hans material för sädesuppsättning, och med olika tecken angivit vad respektive benämning avser på olika orter. På sådana kartor ställs givetvis inte kravet att de skola motsvara en regelrätt språklig utredning av termen i fråga. Men benämningen på sädesuppsättningstypen är förutsättningen för att man av författarens avhandling skall kunna få en vägledning, då man läser äldre akter sådana som tiondelängder, andra kamerala handlingar och äldre litteratur av allehanda slag, som ge oss namnen men lämna oss i

ovisshet om typerna. Vetskapen om att termerna kunna ha skiftat i betydelse under tidernas lopp minskar inte kravet på en sådan vägledning.

För baljväxter ha använts andra underlag och ställningar än för uppsättning av säd. Det beror på att ärters och böners fuktighetsgrad är högre än sädesslagens. En hässja för bönor och ärter såsom den s. k. krakmärren i Bohuslän har intet typologiskt eller funktionellt samband med t. ex. takstolshässjan för magasinering av säd. Det hade därför enligt recensentens mening varit bättre, att baljväxterna fått ett eget kapitel och en egen serie av torkningsanordningar i stället för att man nu finner dem utspridda i olika kapitel i avhandlingen, ibland trasslande till kartbilderna. Odlingen i större skala av hästbönor, *Vicia faba equina*, är i huvudsak koncentrerad till några kusthäradar i Bohuslän, där man finner den ovan nämnda monumentala krakmärren på ett stort antal gårdar. Såvitt jag kunnat finna, beror denna odling på att dessa kustområden hade mycket liten ängsslätter. I stort sett fanns intet annat vinterfoder till kor, hästar och svin än dessa förträffliga bönor. Tiondelängderna ge en viss antydning om börnornas ålder. Ehuru börnorna odlades som kreatursfoder, användes de dock i någon utsträckning till matlagning. Under 1600-talet — år 1694 fick Bohuslän fast tionsesättning — finna vi att tionde betalats i kannor bönor just från de häradar som äro utmärkta av krakmärren men ej i andra kringliggande. Under medeltiden och senare är odling av hästbönor känd från många smärre områden motsvarande Bohusläns kuthäradar, såsom t. ex. Kent i England, flera platser med lerjord i Frankrike, Hannover i Västtyskland osv. Denna bönodling har ett klart västeuropeiskt sammanhang, men spridningen har ej varit kontinuerlig.

Ett antal kärvar som äro satta kring en på fältet nedslagen stör, varvid på stören påträdda kärvar tjänstgöra som hatt, kallas i Småland och annorstädes "krake". Den typen av sädesuppsättning räknar författaren som en yngre variant av snesen, kontaminerad med skylen. Åtskilligt talar emellertid för att man snarare kan betrakta kraken som en sydlig typ av skyl med stör inuti, lika väl som vi ha en nordligare skyl med stör i. På kartan, sid. 50,

har endast "skyl med pikhatt och stör" fått eget tecken men ej "rågskylarna med kapphatt och stör", sid. 55, och andra skylar med stör i. Man har ett intryck av att författaren själv haft svårt att upprätthålla sin typologi, då bilden på sid. 109 visar en "hattad vetekrake" räknad bland snesarna.

Linné iakttog på sin tid med intresserade ögon, hur man satte upp säden i olika delar av Sverige. Några jämförelser mellan Småland och nordligaste Sverige, som han skrev ned, refererar Eerik Laid, sid. 137, men han har inte tagit fasta på iakttagelserna eller sett efter, om de hålla streck i nutidsskiktet. En av Linnés iakttagelser var att man i Västerbotten använde "snesar med i kors påträdda kärvar". Det kan vara skäl i att något dröja vid detta. Om vi nämligen föra samman till en grupp "sulsnesen" (sid. 97 ff i avhandlingen) och "pinnsnesen" (sid. 95 ff.) som båda utmärkas av att understa kärven på snesstören sitter en bit från marken — det är den typ som Linné och även Schering Rosenhane avser — är det markant, att det finns ett nordligt område, där man sätter kärvarna korsvis på stören. Det omfattar Norrbotten, Västerbotten och Lappland samt Frostvikens socken i Jämtland. I hela Jämtland för övrigt och i Härjedalen sätter man däremot kärvarna parallellt ovanför varandra på det sydsvenska sättet. En annan iakttagelse av Linné kan även verifieras med material från nutidstraditionen, nämligen att snesarna norrut äro högre än söderut. Kartlägger man nämligen den krok som användes norrut för att tråda kärvarna på den långa snesstören, finner man att dessa s. k. skylkrokar täcka ovan nämnda nordliga område men gå något lägre söderut.

En metod att torka säden är att efter vissa regler lägga kärvarna i stack. Metoden kallas att "röka" säden och uppsättningen kallas "rök". Säden rökas ofta efter att förut ha varit satt i trave eller preliminärt torkad på annat sätt, och röken underlättar inkörning och räkning. Under den tid som folkminnet när är röken framför allt utbredd i de danskinfluerade landskapen. Röken har i regel två storlekar: en rök utan närmare bestämmningar, som är 60 kärvar (eller hälften därav), samt en mindre rök, kallad käringrök, på 40 kärvar. Rök och lass äro synonyma begrepp och det

är av avgörande betydelse. Sambandet mellan rök och lass kommer särskilt väl fram i Uppsala landsmålsarkivs uppteckningar från Gotland. Om man lägger ut på en karta samtliga uppgifter om att "det är 60 skupar i stacken", dvs. 60 kärvar i röken, och att detta utgör ett lass, finner man att så har det varit på hela Gotland. Så var det ock där år 1829 enligt ett litterärt belägg som förf. dragit fram, sid. 305 f. Men dessutom finnas uppgifter av samma art från Östergötland och Småland. I ett litet arbete i Folk-Liv år 1941 påpekar recensenten bland annat, att en ny skördehäck började spridas ner över Västergötland under 1700-talet, som i brist på bättre namn kallades Vadsbohäcken. Den häcken rymde 120 kärvar. Som en följd av denna större skördevagn uppkom storröken eller dubbelröken på 120 kärvar. Den äldre vagnen, rymmande ett lass om 60 kärvar, återfinnes parentetiskt sagt, såvitt jag förstår, redan i en av de medeltida målningarna i Rinkaby kyrka. Ha vi sammanhanget mellan lass och rök klart för oss, förstå vi bättre varför även i en hässja såsom i Bygdeå socken i Västerbotten rymden räknas i rök. Om en rök i denna hässja, såsom förf. uppger sid. 240, är 360 kärvar, så är det en tredubbel storrök, dvs. tre häckar. Röken har förekommit i Sverige sedan medeltiden. Vi möta den i de av kanonisk rätt influerade kyrkolagarna i Östgöta- och Södermannalagen. I Schlyters Ordbok till Sveriges gamla lagar uppges med stöd av gotländskt material att röken rymmer 30 kärvar, vilket antal dock endast avser en halv rök.

När dr Laid gör utredningar om vilket antal kärvar som de olika uppsättningarna innehålla, saknas en ledande princip. Resultatet har blivit en mekanisk sammanställning ur sentida uppteckningar och en misstolkning av äldre uppgifter. Sålunda citeras på sid. 67 en räkenskap från år 1559: "Tiill att Skära och komma i hus 4 hundt 10 skjiler huete 54 hundratt Rogh 21 hundrat 10 sk[ijler] Kornn och 14 hundrat 24 skjiler Haffra." Förf. tolkar detta som om vi kunde få en uppgift på huru många kärvar som ingingo i skylen. Den rätta tolkningen erhålles med hjälp av Sam Owen Janssons arbete Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt (Nordisk kultur 30), som visar att ett hundrat är lika med 30

skylar. Veteskörden i exemplet ovan blir således 130 skylar osv. För att finna antalet kärvar i skylen har man många källor att tillgå som jag emellertid inte skall gå in på i detta sammanhang.

En bristande litteraturkännedom och en mindre god förmåga att anknyta till litteraturen hör till de svagheter som vidlåda avhandlingen. På flera punkter underlåter förf. att fullfölja uppslag och dra ut konsekvenserna; man finner ock en viss obenägenhet att tränga under ytskiktet, något som inte bara sammanhänger med ämnets påtvungna begränsning.

Ett minus är avhandlingens språkliga dräkt och en på sina ställen bristande samstämmighet mellan notapparat och litteraturförteckning. Å andra sidan står det fast att det primärmaterial förf. arbetat med bjudit på svårigheter av många slag, så svårtolkat och motsägelsefullt som det varit. Att bemästra det har krävt tålmod och hängivet arbete och utgör en prestation som i många avseenden väcker beundran. Då förf. just nu förbereder en liknande undersökning av hur säden torkas på kontinenten och redan begynt dokumentera sin kunskap om Östeuropa finns det anledning inte bara att gratulera honom till att ha lagt fram en redbar och stimulerande avhandling utan även att förvänta flera arbeten av honom till vetenskapens fromma.

John Granlund

ROGER WADSTRÖM: *Svenska kvarntermer. Studier över kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter med särskild hänsyn till de västsvenska jämte kortfattad framställning av de svenska kvarntyperna och deras utveckling*. Bd I. Uppsala 1952, 292 s., 54 ill., 11 kartor, kr 15:—.

Roger Wadströms bog er inddelt i to hoveddele 1) en oversigt over kvarntypernes udvikling og den svenske kvarnlovgivning og 2) en omhyggelig gennemgang af kvarntypernes enkelte dele samt den hertil knyttede terminologi. Man savner som afslutning en opstilling af teser og en sammenfatning af forfatterens videnskabelige teori. Men det kommer formentlig i et følgende bind. Hvad anmelde-

ren ifølge sin kulturhistoriska indstilling kommer til at bedømme er bogens første del, som egentlig kun er dens forværk. Den sprogligt-saglige del, som er den kerne forfatteren videnskabeligt set maa forsvare, berøres kun i ringe grad af disse kritiske bemærkninger.

Wadström har øjensynlig været ængstelig for at foretage en selvstændig vurdering af det kulturhistoriske materiale fra den del af Europa, som ligger udenfor Sverige. Han refererer kendte oversigtsværker af Bennet & Elton, Curwen og andre, endskønt en omhyggeligere undersøgelse af kværntypernes udbredelse i nyere tid rimeligvis havde ført til en bedre forstaaelse af typerne og konstruktionsejendommelighedernes vandringsveje. En saadan indledende undersøgelse parret med en gennemgang af det arkæologiske materiale, som findes spredt i en mængde udgravningsberetninger, ville have givet afhandlingens terminologiske del videre perspektiv.

Drejekværnens oprindelse og dens invandring til Norden er et vigtigt problem, som en fornyet gennemgang af det arkæologiske stof burde kunne kaste nyt lys over. Rimeligvis er der en sammenhæng mellem tragt-skubbe-kværnen, som var almindelig i Hellas i 5. aarh., og drejekværnen. Det afgørende var, at man opfandt en metode hvormed man kunne "fodre" kværnen kontinuerligt ovenfra gennem et hul i løberen. Derfra var springet til at lade løberen rotere ligesom et pottemagerhjul ikke stort. Og allerede paa Xenophons tid (o. 400 f. Kr.) var æslerne spændt for kværnen, medens Antipater (o. 85 f. Kr.) i et epigram siger til slavinderne, der arbejder med at lave mel, at de kan holde op dermed, fordi Demeter har befaleet nymferne (d.v.s. vandet) at overtage arbejdet.

Drejekværnen omtales af Gudmund Hatt fra en førromersk boplads med agervoldinger ved Hobro i Jylland. Samtidig var den naaet frem til Irland, og til England kom den i første aarh. f. Kr. Man har undret sig over, at der paa de første danske drejekværne ikke findes noget hul til at anbringe trækstangen i paa oversiden af løberen. Forklaringen er ligetil, naar man ser de moderne karelske haand-kværne, som Wadström omtaler. Der har været spændt et gjordbaand omkring løberen, og heri har trækstangen været befæstet. Wad-

ström omtaler et fund fra Basel dateret til første aarh. f. Kr. med denne anordning. Men han ville kunne underbygge sin teori om en tidligere vestligere udbredelse af den karelske type yderligere, hvis han havde undersøgt daterede fund andetsteds fra.

Ausonius omtaler vandmøller fra Moselfloden i 300 tallet. Men det er lykkedes anmelderen at paaavise vandmølleanlæg allerede fra tiden omkring Kristi fødsel i det nordlige Jylland (jfr. Bondehuse og Vandmøller 1952). Det betød naturligvis ikke, at vandmøllen fortrængte haandkværnene. Selv skubbekværnen holdt sig endnu i godt to hundrede aar paa de jyske bopladser. Den vandmølle-type, der trængte op i Jylland paa Kristi fødsels tid, var den saakaldte "skvatmølle" med vertikal aksel. Det er ikke sandsynligt, at skvatmøllen først skulle være kendt i Irland o. 600 e. Kr. Anm. kender ikke udtrykket "den nordiska kværnen" fra England; derimod var udtrykket "Danish mills" velkendt, hvilket ikke behøver at betyde, at typen var indført fra Danmark. "Danes" kunne betyde saavel danskere som nordmænd, og i dette tilfælde var det snarest udtryk for noget meget gammelt, eventuelt blot noget fremmedartet. Ogsaa benævnelsen "ladle mills" blev anvendt; ladle betyder en stor træslev, og skvatmøllens skovle kunne netop være hule. Curwen har ment, at skvatmølle-typen især fandtes i Europas bjærgegne, idet den egnede sig bedst for et stærkt kuperet terræn. Men i virkeligheden fandtes den fra første færd ogsaa paa ganske fladt terræn som f. eks. i Irland og Jylland. I "The Journal of Royal Society of Antiquaries of Ireland", vol. LXXXIII, 1953, har A. T. Lucas publiceret en mølle, hvis faldhøjde kun er 20—30 cm. Det svarer til faldet ved en skvatmølle, formentlig fra middelalderen, som anmelderen i sommeren 1953 udgravede ved Ljørring i Vestjylland. Wadströms tilslutning till Curwens tesis (s. 28) holder altsaa ikke stik. Det samme gælder hans betragtninger paa s. 26, at vandmøllerne først i 1100 tallet var almindelige paa kontinentet, og at der ikke var kornavl paa Island i sagatiden.

Afsnittet om, hvad stednavnene kan fortælle om forekomsten af møller, hører til bogens mest interessante. Ogsaa i Danmark forekommer navnet *Mølby*, og maaske kan det

jyske *Kvornum* og *Kvorning* ligesaa godt afledes af Kværn som af Korn? I hvert fald findes jo i Veddinge s., Viske h., Halland et *Kvarnome*, som Kr. Hald opfatter som et -heim navn. Forøvrigt findes i Chr. V.s store matrikel fra 1683 i Korning s., Hatting h., Jylland et øde møllested kaldet "*Kals mølle*". Skjuler der sig i dette navn mon ikke termen "kværnkall"?

Landsskabslovene har næppe interesseret sig ret meget for de smaa skvatmøller. Iflg. Wadström skelnes der i Västmannalagen mellem "*fot quærn*" og "*quærna hus*". Men af Anders Sunesens parafrase af skånske lov 125 ses, at lovgivningen mere interesserer sig for de større møller, ved hvilke opstemningen kan antage en saa vidtstrakt karakter, at den skader naboernes græsning og høavl. Og naar man iflg. Eriks sjællandske lov III,5 skal lovbyde en mølle til frænder, før man sælger den, kan der næppe være tale om uanseelige skvatmøller.

Anm. føler sig ikke helt overbevist om, at den saakaldte "hollandske mølle" er opfundet i Nederlandene. De vejrmøller, Don Quijote kæmpede mod, var vel murede møller med drejelig hat af den sævanlige middelhavstype, som ogsaa kom til Nordamerika (bl. a. kendt fra "The Newport Tower" paa Rhode Island, første gang omtalt 1677). Mon ikke typen er kommet til Nederlandene fra Spanien sammen med andet kulturgods i 1500 tallet? Endelig er det et spørgsmaal, om den saakaldte "holkværn" ikke har været kendt i Danmark? Wadström mener, at den er blevet indført direkte fra Holland til Göteborg-egnen. Men man kan vistnok endnu være saa heldig i Jylland at se en firevinget husmølle, som staar paa et "ben" oppe paa ladens rygning. I min barndom var disse møller ret almindelige i det blæsende Vestjylland, og man sagde, at de var vindmotorens forgængere. Det er dog ikke udelukket, at typen kan være indvandret til Jylland fra Vest-Sverige i 1800 tallet.

Wadströms beskrivelser af de forskellige mølletyper og deres detaljer er forbilledlige. Det er dem, der gør bogen til en guldgrube for forskere ogsaa i Sveriges nabolande. Wadström har her udført et pionerarbejde, som han fortjener en varm tak for.

Axel Steensberg

HELMER TEGENGREN: *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria.* Åbo 1952. 287 s., ill. Pris Fmk 500:—.

Numera professorn i nordisk kulturhistoria och folklivsforskning vid Åbo akademi Helmer Tegengren har i detta arbete framlagt resultaten av sina forskningar rörande de ursprungliga skogslapparna i Kemi lappmark, deras levnadsvillkor och näringsliv fram till slutet av 1700-talet, då den finska kolonisationen medförde helt andra förhållanden och den gamla lappska odlingens undergång. Det gäller sålunda här ett studium av en cultural contact av liknande slag som i Åke Campbells arbete, *Från vildmark till bygd* (1948). Till sin närmare karaktär ha dessa båda böcker emellertid mycket litet gemensamt, vilket sammanhänger med författarnas olikartade skolning och forskartyp.

Helmer Tegengren är historiker och ser i första hand på det tillgängliga forskningsmaterialet ur en sådans synvinkel. Detta medför många gånger klarare och skarpare linjer i framställningen, men avsaknaden av speciell etnologisk skolning kan givetvis, när förf. kommer in på problem av detta slag, medföra en viss osäkerhet. I sin helhet vittnar emellertid Tegengrens bok om en betydande forskningsambition och det har varit möjligt för förf. att även ur otryckta källor framdraga nytt och värdefullt material till belysning av de fortfarande lika fascinerande problem som knyta sig till bosättningsens historia i Nordskandinavien.

Tegengren anser sig inom Fennoskandia kunna urskilja en gräns mellan två olika lappkulturer, en gräns som under århundraden i huvudsak sammanföll med den som skilde Kemi och Torne lappmarker åt. Inom det förstnämnda området voro jakt och fiske de främsta näringarna och endast ett litet antal renar höllas som lockdjur vid vildrensjakten och som dragdjur. En nomadism för att skaffa renarna bete var under dessa omständigheter obehövlig, och mjölkning av djuren var helt okänd. De modifikationer och variationer som förekommit inom näringslivet och tidvis medfört smärre förskjutningar av kulturgränsen ha av förf. blivit omsorgsfullt analyserade, liksom även bakgrunden till den lappska kultu-

rens utdöende. Härvid har han emellertid fått anledning att beröra åtskilliga andra viktiga frågor, där han ofta anlagt synpunkter av även metodiskt intresse.

I den inledande naturgeografiska översikten uppvisas sålunda hur nära förknippade de olika jaktområdena liksom även vinterbyarnas placering voro med flod- och sjösystemet. De här angivna faktorerna ha i gammal tid varit verksamma även på andra håll i de nordiska länderna. Avsnittet om befolkningstal och skatt under 1500-talet ger bl. a. intressanta uppgifter om pälsdjursjakt och skinnhandel i dessa trakter, som i stort sett hade sin avsättning på den ryska marknaden. En skildring av bosättning, näringsliv och skatter under 1600-talet kontrasterar verkningsfullt mot framställningen av Nordfinlands tidigaste kolonisation, som byggde på det extensiva kareliska svedjebruket och därmed också blev en dödlig fara för renbetena.

Den mycket givande vildrensjakten och bärverfångsten voro genom sedvanerätt och myndigheternas bestämmande länge förbehållna lappbefolkningen. Det var främst dessa näringsgrenar som möjliggjorde utredandet av skatterna och som över huvud bildade ryggraden i de enskilda familjernas ekonomi. Så småningom inträffade emellertid en uppluckring i dessa bestämmelser, så att även kolonisterna genom gifte med lappflickor och på annat sätt kunde skaffa sig samma rättigheter. Resultatet, till vilket bidrog andra omständigheter, blev att naturrikedomarna inte längre räckte till och att lapparna måste söka sig utkomst även på annat sätt. Det skedde i första hand genom en successiv övergång under 1700-talet till småbruk med extensiv boskapskötsel.

Ett för framställningen centralt ämne behandlas i kapitlet om lapparnas och nybyggarnas renskötsel, av vilket framgår att de senare åtminstone under vissa tider höllo större tamrensbestånd än de förra. Detta till synes paradoxala förhållande vinner sin förklaring i de avvikande metoder kolonisterna tillämpade i sin renskötsel. Härtill ansluter sig nästa kapitel, Renmjölkning och primitiv mjölkhushållning, vilket emellertid delvis har karaktären av en exkurs, i det att det går vida utöver bokens tema i övrigt. Den viktiga frågan om olika slags mjölkningshinder för kalvarna, där

förf. i viss utsträckning bygger på rec:s framställning (i Rig 1949) hade blivit klarare belyst, om mera sekundära former, såsom taggrimmor, självmjölkningsklavar och mulkorgar, vilka i varje fall inte kunna ha haft någon betydelse för lapparnas mjölkhushållning, utelämnats i detta sammanhang. Etymologiseringen av det lapska ordet för dihinderspinne, "skråva" etc., förefaller mycket osäker; förf. bygger hypotetiskt vidare på sitt resultat (s. 230 f.). När förf. anför Jean-François Regnard som källa för förekomsten av dihinderspinnar 1681 (s. 222 f.) har han tyvärr genom att bruka Paul-Erik Öhmans svenska översättning gjort Regnard en orättvisa. Dennes framställning är nämligen i det franska originalet fullt korrekt och entydig.

Det sista kapitlet handlar om de sista lapparna söder om Lappmarken och är mycket läsvärt. Den av förf. i detta sammanhang med tvekan anförda uppgiften om ett förslag 1740 att anskaffa "jaktlappar" till Åland kan med vissnhet sägas avse jakttyg för skalljakt (s. 257). De resultat till vilka förf. kommer beträffande dessa folkspillror som bodde i små samhällen och livnärde sig på jakt och fiske, äro väl ägnade att bestyrka hela hans syn på de lapska bebyggelseproblemen.

Av det sagda torde framgå att Helmer Tengengrens arbete är mycket innehållsrikt och berör problem som just nu äro synnerligen aktuella inom forskningen. Frånsett vissa upprepningar av s. k. "pedagogisk" natur, är det genomgående skrivet med mycken verve, och även om förf. ibland av bara farten ilar förbi en del nog så intrikata frågor måste man beundra hans syntetiska förmåga och talang att göra framställningen levande.

Gösta Berg

JOHAN BRUNSMAND: *Køge huskors*. Med inledning og noter ved ANDERS BÆKSTED (Danmarks folkeminder nr 61). Köpenhamn 1953. Ejnar Munksgaard. 320 s.

"Køge huskors", eller "en sandfærdig beretning om en gruelig fristelse aff Dieffvelen som tuende fromme och gudfryctige æctefolck i Køge for nogen rum tid siden haffven været plagede med", beforderades första gången till

trycket år 1674. Men de skildrade händelserna tillhöra seklets första decennium och berättelsen, som anges författad av köpmansfrun Anna Hans Bartskäers, har tydligen tillkommit mer än ett halvt århundrade tidigare än den tryckta skriften. "Intet hus utan huskors", säger Peder Syv. I detta fall är det fråga om djävulens plågor i köpmannen Hans Bartskäers hus. Skådeplatsen är den lilla staden Køge, där i direkt eller indirekt samband med dessa historier ett femtontal kvinnor under första årtiondet av 1600-talet, brändes på bål för delaktighet i djävulens verk. Huru och när berättelsen tillkommit veta vi ingenting med full säkerhet om, men den spriddes tydligen mycket snabbt enligt tidens mode i talrika mer eller mindre trogna versioner och slutligen fick den större publicitet genom att tryckas av skolläraren Johan Brunsmänd. Då vi sakna förlagorna, är det vanskligt att få någon verklig uppfattning om dennes egen redaktion av berättelsen. I varje fall förblir uppfattningen högst bristfällig.

Brunsmänds avsikter med att ge ut berättelsen på tryck synas däremot fullkomligt klara. Vad han syftade till var att göra tron på häxeriet plausibel och häxprocesserna berättigade i en tid, då man på sina håll redan började tvivla på djävulens ingripande och inte var böjd att utan vidare godta förföljelsernas ohyggligheter. För att stärka folk i den ortodoxa vantron skickade nu Brunsmänd ut sin skrift och försåg den till yttermera visso med utdrag ur rättshandlingar, äldre personers vittnesbörd och hänvisningar till äldre och

nyare litteratur. När andra upplagan 1684 skulle utges, visade sig dock att tiden redan ridit ett gott stycke förbi Brunsmänd. Vi behöva endast erinra oss, att läkaren Urban Hjärne vid samma tid var verksam för att i Sverige motarbeta häxerifarsoten. Brunsmänd fick en del besvär med censurmyndigheterna vid Köpenhamns universitet. Längre fram råkade han i polemik med den berömda Balthasar Bekker i hans stora verk "De betoverde Weereld" (del IV, 1693, s. 226—234). Historien är lärorik, men särskilt för Brunsmänds vidkommande inte värst uppbygglig.

Trots allt utkom Huskorset på både latin och tyska, och nya upplagor sågo dagen även på danska ända fram till 1800-talets förra halvdel. Från att ha varit ett ortodoxiens försvarsvapen förvandlades den lilla skriften under hand till ett kuriosum. Det visar sig emellertid, att Huskorset även innehåller en hel del material rörande åskådningar, sedvänjor och levnadsförhållanden, som kunna komma sentida folklivsforskning till godo. Den nya utgåvan är verkställd med stor omsorg, inledningen är både upplysande och översiktlig och anmärkningarna förtjäna allt beröm. En enda anmärkning må tillåtas. Då utgivaren såsom "rationalism" betecknar det vaknade motståndet mot häxtron och häxförföljelserna, så är detta icke alldeles riktigt. "Rationalistisk" var ortodoxien, men icke den framväxande naturvetenskapen och dess filosofiska grundläggning från Bacon till Galilei och Newton. Låt oss äntligen slippa detta nyromantikens ordmissbruk!

K. Rob. V. Wikman

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>En bok om Svindersvik</i> av ANDREAS LINDBLOM m. fl.	9:—	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av GUNNEL HAZELIUS-BERG	7:—
<i>Svenska herrgårdshem under 1700-talet</i> av GÖSTA SELLING	35:—	<i>Orgelverken i Västerås stift</i> av JOSEF SJÖGREN	35:—
<i>Mälsåker — ett Tessinslott vid Mälaren</i> av ERIK ANDRÉN	9:50	<i>Vävskedsmakeri och hornslöjd</i> av FOLKE SVEDENFORS	7:—
<i>En bok om Tyresö</i> av A. LINDBLOM, S. WALLIN, S. KARLING, B. BOËTHIUS m. fl.	20:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Julita klostrets godspolitik</i> av PER STENSLAND	5:—	<i>Skolseder från Skara</i> av ALLAN NILSSON	5:—
<i>Broderier</i> av ANNA-MAJA NYLÉN	5:—	<i>Årets äring</i> av ALBERT ESKERÖD ..	15:—
<i>Norrländskt sågverksliv</i> av REINHOLD OLSSON	10:—	<i>Svenska skråsigill</i> av K. G. CEDERGREN och G. VON SCHOULTZ	10:—
<i>Pataholm</i> av MANNE HOFREN	12:—	<i>Urmakare i Sverige</i> av ELIS SIDENBLADH	30:—
<i>Skottsbergsska gården i Karlshamn</i> av BENGT BENGSSON	9:50	<i>Stjärnsundsuren</i> av STEN LUNDWALL	12:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av MANNE HOFREN	14:—	<i>Rokokomöbler</i> av MARSHALL LAGERQUIST	25:—
<i>Flaskor och glas</i> av ELISA STEENBERG	9:—	<i>Herremansmöbler</i> av BRYNOLF HELLNER	3:—
<i>Bygd och yttervärld</i> av SIGFRID SVENSSON	8:—	<i>Allmogemöbler</i> av SIGFRID SVENSSON	3:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av SVANTE SVÄRDSTRÖM	18:—	<i>Kistor</i> av GÖSTA VON SCHOULTZ ..	4:—
<i>Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst</i> av BRYNOLF HELLNER	20:—	<i>Svenska vävnadstekniker och mönstertyper</i> av E. VON WALTERSTORFF	18:—
<i>Slagan och andra tröskeredskap</i> av DAG TROTZIG	12:—	<i>Tygtryck i Sverige före 1700</i> av INGEGERD HENSCHEN	12:—
<i>Sledges and Wheeled Vehicles</i> av GÖSTA BERG	10:—	<i>Folkdräkter</i> av ANNA-MAJA NYLÉN	12:—
<i>Ekipage</i> av AXEL CRONQUIST	15:—	<i>Nationella dräkten</i> av EVA BERGMAN	20:—
<i>Rågöborna</i> av PER SÖDERBÄCK ...	12:—	<i>Hallandsgårdar</i> av ALBERT SANDKLEF	28:—
<i>Gränna</i> av SIGURD WALLIN	10:—	<i>Folkligt drätskick i Vingåker och Österåker</i> av A.-M. NYLÉN	16:—
<i>Lapsk kultur vid Stora Luleälvskällsjöar</i> av ERNST MANKER	45:—		

Sten Lundwall
**STJÄRNSUNDS-
UREN**

"Man läser Lundwalls kulturhistoriska bilder med nöje, men minst lika intressant är den samvetsgranna och rikt illustrerade tekniska framställningen.

Expressen

"i stark sammanfattning en livfull bild av svenskt näringsliv under 1700-talets förra hälft."

Östgöta Correspondenten

"en systematisk skildring även då det gäller arbetsorganisationer, lärlingars och hantverkares arbetsförhållanden..."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 12: —

inb. 16: —

NORDISKA MUSEET

**SMYCKEN
I SVENSK ÄGO**

av

*Bengt Bengtsson, Gunnel Hazelius-Berg,
Brynolf Hellner, Kersti Holmquist,
Anna-Maja Nylén*

"denna översikt över de svenska smyckenas historia har rent banbrytande betydelse."

Nils Alenius i Upsala Nya Tidning

"en rikedom på fängslande interiörer från ett forskningsfält, som i en intim form för-
enar konst-, kultur- och personhistoria."

*Martin Strömberg i
Stockholms-Tidningen*

Pris kr 24: —

NORDISKA MUSEET

MIRANDA
i SVERIGE och NORGE 1787

"Den är en historisk delikatess, ett kultur-
dokument och ett stycke mänsklig lektyr."

Claes Krantz i G.H.T.

"ett avsmitt ur ett mer än vanligt rörligt
och äventyrligt liv. Sitt särskilda intresse
får den genom de intima inblickarna i sven-
ska förhållanden och miljöer."

*Olof Jägerskiöld i
Meddelanden för Riddarhuset*

Pris häftad 20: —

inb. 26: —

NORDISKA MUSEET

Josef Sjögren
**ORGELVERKEN I
VÄSTERÅS STIFT**

"Författaren har satt in orgelbyggeriet i
de olika epokernas ekonomiska och allmänt
kulturella sammanhang, och med orgeln som
musikalisk ledmotiv får man en rad snabba
inblickar i fyra seklers sociala och ekono-
miska historia i vårt land."

J. H. Åberg i Nerikes Allehanda

"ett grundläggande uppslagsverk, ound-
gängligt för var och en som intresserar sig för
kyrkornas inventarier."

*Assar Janssons i
Västmanlands läns tidning*

Pris häftad 35: —

inb. 40: —

NORDISKA MUSEET